

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦУКРОВОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК
XX СТ.)

Кваліфікаційна робота студента
факультету управління,
адміністрування та інформаційної
діяльності
45Ф групи
ступінь вищої освіти
бакалавр
напряму підготовки (спеціальності)
032 Історія та археологія
Морару Богдана Олеговича
Керівник
доктор історичних наук, професор
Циганенко Л.Ф.
Рецензент
кандидат історичних наук, доцент
Татарко І.І.

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри історії та методик її навчання

(назва випускової кафедри)

протокол № 14 від «03» серпня 2025 р.

Завідувач кафедри

Підпис: Гончарова Н.О.

(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

на відкритому засіданні АК

«26» серпня 2025 р.

Оцінка Відмінно 100

(за національною шкалою) (СКТС) (Кількість балів)

Голова АК

Підпис: Гончарова Н.О.

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В XIX СТ.: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ	9
1.1. Початок цукроваріння в Україні та перші цукрові заводи	9
1.2. Основні регіони становлення цукрової промисловості	15
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦУКРОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.	25
2.1 Технічне оснащення цукрових заводів	25
2.2. Економічний розвиток цукрової промисловості по регіонах.....	34
РОЗДІЛ 3. УЧАСНИКИ ПРОЦЕСУ ЦУКРОВАРІННЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX СТ.): ВІД КЕРІВНИКІВ ДО РОБІТНИКІВ.	46
3.1. Власники та керівники цукрових заводів.....	46
3.2. Робітники цукрових підприємств: умови праці та побут	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю комплексного вивчення регіональних особливостей розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX - на початку XX століття як важливого аспекту економічної історії України. На той час цукрова промисловість була однією з провідних галузей економіки України, що суттєво вплинула на соціально-економічний розвиток різних регіонів. Дослідження регіональної специфіки розвитку цукроваріння дозволяє глибше зрозуміти особливості промислового розвитку українських земель, формування підприємницького класу та робітництва та розгортання промислового перевороту і надає змогу використовувати отриманий досвід для подальшого розвитку сучасної цукрової промисловості України.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі регіональних особливостей становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX - на початку XX століття.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати процес зародження цукроваріння в Україні та появу перших цукрових заводів;
- визначити основні регіони розвитку цукрової промисловості та їх специфіку;
- охарактеризувати технічне оснащення цукрових підприємств українських регіонів;
- проаналізувати економічний розвиток цукрової промисловості в Україні;
- переглянути політику урядів Російської імперії та Української Народної Республіки щодо розвитку цукрового виробництва в Україні
- висвітлити процес становлення нових підприємницьких родів та їхню діяльність на території України;

- проаналізувати умови праці робітників цукрових заводів;

Об'єкт дослідження – харчова промисловість України другої половини XIX - початку XX століття.

Предмет дослідження – регіональні особливості розвитку цукрової промисловості в Україні, її технічне оснащення, економічні показники та соціальна структура.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з другої половини XIX до початку XX століття.

Територіальні межі дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну в означений час.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідженням цукрової промисловості України займалися різні науковці, які написали чисельні монографії та статті. Серед них можна виділити наступні роботи. У своїй роботі "З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні" О.А. Плевако, розглядаючи архівні документи, свідчення сучасників та праці інших дослідників, надає різні данні, щодо становлення цукрової промисловості на території України та появи перших цукроварень [63]. Проблему виникнення перших цукроварень також розглянув вчений Ю.Г. Тютюнник. У своїх роботах "Перші українські цукроварні" та "Виникнення бурякового цукроваріння в Україні. Перші цукроварні" він висвітлив історію виникнення перших цукрових заводів на території України та розглянув спірні, невирішені і дискусійні питання зародження цукрової промисловості [67; 69]. У спільній роботі "Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва" С.П. Олянська О.В. Грабовська та А.О. Чагайда розглянули історію становлення цукрової промисловості України, а також присвятили велику увагу висвітленню підприємницької діяльності родини Бобринських та їхній вплив на розвиток цукроваріння в Україні. Також, в роботі висвітлено історію Національного університету харчових технологій та кафедри технології цукристих речовин [61]. У статті "Розвиток

цукрової галузі на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: порівняльний аналіз" Терещенко О. В. охарактеризував розвиток цукрової промисловості на теренах України в зазначений період. Також, він провів порівняльний аналіз становища цукроваріння в губерніях Лівобережжя, Правобережжя та Півдня України [66]. Іванченко Л.А. розглянув підприємницьку діяльність родини Кочубеїв у статті "Внесок В.В. Кочубея (1829-1878) у розвиток цукроваріння в Чернігівській губернії". Автор надає данні щодо дат заснування нових заводів В.В. Кочубеєм, обсягів виробництва та способів виготовлення цукру [35]. У статті "Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст." за авторством І.В. Довжука розглядається стан цукрової промисловості Наддніпрянської України в середині XIX ст. У ньому наводяться та аналізуються факти діяльності цукрових заводів в регіонах України. Автор прийшов до висновку, що Україна була важливим постачальником цукру на внутрішній ринок [29]. Нестеренко О. О. у своїй монографії "Розвиток промисловості на Україні: ремесло і мануфактура" окремо виділив розділ присвячений розвитку виробництва цукру в Україні, де надаються різні статистичні дані, щодо кількості заводів, обсягів виробництва, цін на цукрову продукцію та інше [58]. Академік К. Г. Воблий у своїй трьох томній праці "Нариси з історії російсько-української цукробуракової промисловості" надає детальний аналіз становлення та розвитку цукрової промисловості України протягом XIX століття, а також приділяє увагу становищу робітництва того часу [22; 23]. В статті "Еволюція розвитку технічного обладнання і технології виробництва цукроварень на території України під час переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва (сер. XIX ст.)" Р. В. Буравченко розглядає зміни та вдосконалення, які відбувалися в технічному обладнанні цукроварень під час розгортання промислового перевороту [21]. З. М. Куниця в роботі "Становище та умови праці робітників цукроварень України другої половини

XIX ст." було проаналізоване становище, умови праці робітників цукрової галузі України другої половини XIX ст. [43].

Джерельна база дослідження. При написанні роботи були використанні опубліковані та неопубліковані джерела. До опублікованих джерел належать: укази імператорів, які стосувалися цукрової промисловості, які були взяті зі збірника "Повне зібрання законів Російської імперії"; різні статистичні дані з цукрової промисловості початку XX ст. були взяті зі "Статистичного збірника за 1913-1917 рр." та "Статистичного щорічника Росії за 1915 р." Протоколи і матеріали засідань Центральної Ради, Генерального Секретаріату, уряду Скоропадського та Ради народних міністрів були взяті зі збірників документів - "Українська Центральна Рада: документи і матеріали" у двох томах, "Українська держава. Документи і матеріали" у двох томах, "Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали" у двох томах та інші матеріали. До неопублікованих належать архівні документи Державного архіву Київської області, яких містяться дані про окремі цукроварні Київщини.

Методологічна основа дослідження. Робота була написання з дотриманням принципів історизму, об'єктивності та системності. В дослідженні був застосований метод аналізу при дослідженні наукової літератури та джерел і метод синтезу при узагальненні матеріалу та складання підсумків. Для викладу матеріалу розділів в хронологічному порядку був використаний проблемно-хронологічний метод. Статистичний метод був залучений під час роботи з статистичними даними, які стосувалися кількості цукрових заводів, працівників, обсягів виробництва цукрових продуктів тощо. Порівняльний метод застосовувався при дослідженні схожості та відмінностей умов розвитку цукрового виробництва в різних регіонах України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- вперше здійснено комплексне дослідження регіональних особливостей розвитку цукрової промисловості в Україні;

- систематизовано дані про технічне оснащення цукрових заводів у різних регіонах;
- проаналізовано специфіку формування нових підприємницьких родів в Україні;

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання при написанні узагальнюючих праць з економічної історії України та для подальшого дослідження цукрової промисловості України і для написання статей, доповідей, рефератів тощо.

Апробація результатів дослідження. Автор брав участь у Х Всеукраїнської науково-практичній конференції «Науковий пошук студентів та аспірантів ХХІ ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» 15 листопада 2024 р., м. Ізмаїл, де виступив з доповіддю на тему: "Роль українських підприємців у розвитку цукрової промисловості в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ століття)".

Публікації. У збірнику статей «Науковий пошук студентів та аспірантів ХХІ ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук. Випуск 10. За матеріалами Х Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий пошук студентів та аспірантів ХХІ ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (15 листопада 2024 р.)» була опублікована стаття автора – "Роль українських підприємців у розвитку цукрової промисловості в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ століття)".

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг кваліфікаційної роботи складається з 74 сторінок. Список використаних джерел та літератури нараховує 74 позицій.

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ.: ЗАГАЛЬНІ РИСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

1.1. Початок цукроваріння в Україні та перші цукрові заводи

Розвиток цукрової промисловості в Україні протягом ХІХ століття став одним із найяскравіших прикладів успішної індустріалізації та економічної трансформації українських земель у складі Російської імперії. Цей процес характеризувався не лише стрімким зростанням виробничих потужностей та обсягів виробництва, але й мав чітко виражену регіональну специфіку, що визначалася комплексом природних, економічних та соціальних факторів.

На початку ХІХ століття виробництво цукру в Україні носило переважно експериментальний характер. Перші спроби цукроваріння здійснювалися окремими поміщиками, які намагалися диверсифікувати свою господарську діяльність та збільшити прибутковість маєтків. Важливим поштовхом до розвитку галузі стала континентальна блокада, запроваджена Наполеоном, яка суттєво обмежила постачання тростинного цукру до Російської імперії. Це створило сприятливі умови для розвитку місцевого цукровиробництва з цукрових буряків.

Особливу роль у становленні цукрової промисловості відіграли природно-кліматичні умови українських губерній, які виявилися надзвичайно сприятливими для вирощування цукрових буряків. Чорноземні ґрунти, достатня кількість опадів та оптимальний температурний режим забезпечували високу врожайність цукрових буряків та їх належну цукристість. Це стало одним із визначальних факторів, що зумовив концентрацію цукрових заводів саме на українських землях.

Важливим чинником розвитку галузі стала наявність значних земельних ресурсів у власності великих землевласників, які мали можливість

забезпечити заводи необхідною сировиною. Крім того, існування кріпосного права до 1861 року дозволяло поміщикам використовувати дешеву робочу силу як на вирощуванні цукрових буряків, так і в процесі їх переробки. Це суттєво знижувало собівартість продукції та підвищувало рентабельність виробництва.

Процес становлення цукрової промисловості супроводжувався поступовим технічним удосконаленням виробництва. Якщо перші цукроварні являли собою примітивні підприємства з ручною працею та простим обладнанням, то вже в середині XIX століття з'являються механізовані заводи, оснащені паровими машинами та спеціалізованим обладнанням. Цей процес технічної модернізації мав різну інтенсивність у різних регіонах, що було пов'язано з доступністю капіталів, наявністю кваліфікованих спеціалістів та загальним рівнем економічного розвитку території.

Географія розміщення цукрових заводів в Україні формувалася під впливом комплексу факторів. Найбільша концентрація підприємств спостерігалася в Київській, Подільській та Волинській губерніях, де склалися найбільш сприятливі умови для розвитку галузі. Дещо менша кількість заводів працювала в Харківській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Така нерівномірність розміщення виробничих потужностей була зумовлена не лише природними умовами, але й особливостями транспортної інфраструктури, наявністю ринків збуту та специфікою землеволодіння в різних регіонах.

Особливістю розвитку цукрової промисловості стало формування специфічної соціальної структури підприємств. Серед власників цукрових заводів були представники різних соціальних груп: дворяни-поміщики, купці, промисловці іноземного походження. Кожна з цих груп мала свої особливості господарювання, що впливало на характер організації виробництва та його ефективність. При цьому в різних регіонах співвідношення цих груп підприємств могло суттєво відрізнятись, що

накладало відбиток на загальний характер розвитку галузі в конкретній місцевості.

Історія цукрової промисловості України бере свій початок у першій половині XIX століття. Саме в цей час починають активно засновуватись нові цукрові заводи та фабрики. Достовірно невідомо коли і де виникла перша українська цукроварня. Існують різні версії. У більшості джерел вказується, що перший цукровий завод в Україні був збудований у 1824 році в селі Трощин, Канівського повіту, Київської губернії (зараз – Канівський район, Черкаської області). Інші вказують на 1825 рік, село Макошине, Сосновецького повіту, Чернігівської губернії (зараз – смт. Макошине, Менського району, Чернігівської області). Зрідка трапляється версія, що перша цукроварня України виникла в тому ж таки 1825 році в містечку Бершадь, що на Вінничині [34]. Навіть існує твердження, що перший цукровий завод був збудований в 1807 році у селі Бобровиця Чернігівської губернії поміщиком В.А. Кочубеєм [61, с. 17].

Згідно з дослідженнями О. А. Плевако, який здійснив найбільш ґрунтовне вивчення витоків української цукрової промисловості, перша цукроварня насправді була побудована в 1822 або 1824 році в селі Бучак, розташованому приблизно за сім кілометрів від Трощина. Згідно аналізу справи "Про згорівший у пом. Євгена Понятовського цукрового заводу", він приходить до висновку, що після пожежі 1832 року Бучацько-Трощинський завод був відновлений і в 1838 році був перенесений у село Трощин [63, с. 1011]. В деяких архівних джерелах зазначено, що Трощинівський завод був заснований в 1832 році і працював на вогненній системі, а з 1871 року – на паровій системі [7, арк. 5; 8, арк. 23]. Виходить, що завод був перенесений, одразу після пожежі до Трощину в 1832 році, а не з 1838, або з 1832 року в Трощині вже існував окремий завод, який не має відношення до Бучацького заводу.

Важливо відзначити географічні особливості розташування першої цукроварні. Село Бучак, де був збудований перший завод, знаходилось у

місцевості з доволі складним рельєфом – територія була оточена густими лісами та мала майже гористий характер. Ці умови створювали значні труднощі як для вирощування цукрових буряків, так і для їх транспортування. Імовірно, що цей фактор міг вплинути на рішення, щодо переміщення підприємства на нове місце у Трощині, де умови вирощування буряку були кращими.

Підтвердженням того, що цукрове підприємство в Трощині було продовженням підприємства в Бучаку О. А. Плевако висуває факт того, що київський цивільний губернатор І. Фундуклей не називає завод у Трощині першим на території Київщини.

Проте інші дослідники не згодні з цим твердженням. Скоріше за все, ніякого єдиного Бучацько-Трощинського заводу не було. До Трощина було перенесено лише деяке обладнання, а сама будівля залишилась на місці, бо перемістити цілий завод на 7-8 км було економічно недоцільним. Таким чином, заводи у Бучаку і Трощині були двома окремими підприємствами, а в 1838 р. відбулось не переміщення заводу, а відкриття нового підприємства. Саме це й обумовило те, що Фундуклей не згадав про Трощинську цукроварню, бо для нього вона була цілком новою та одмінною від Бучацької [69, с. 12-13].

Особливої уваги заслуговує питання засновників першої цукроварні. Історичні документи пов'язують це досягнення з родиною Понятовських, зокрема з Йосипом Гнатовичем Понятовським, колишнім полковником пруської та російської армій. Придбання Пшеничниківського маєтку у 1818 році, до складу якого входили Бучак і Трощин, стало важливим кроком у становленні та розвитку цукрової справи України. Йосип Понятовський разом із синами Євгеном та Цезарієм створили справжню династію цукроварів [67, с. 64]. Хоча в джерелах зустрічаються згадки про всіх трьох представників родини як власників заводів, найбільш вірогідним ініціатором створення першої цукроварні у Бучаку був саме Йосип Понятовський, який мав необхідний досвід та знання для реалізації такого складного проекту.

Цікаво відзначити роль молодшого покоління Понятовських у розвитку справи. Євген Понятовський, хоча й згадується в документах як власник заводів, у 20-х рр. XIX століття був ще замолодим для самостійного ведення такої складної справи. З іншого боку, якщо реальна Трощинська цукроварня була насправді споруджена не в 1822/1824, а в 1838 році, то її будівельником дійсно міг бути Євген Понятовський, а не його батько, проте достовірно не відомо, хто був засновником цього підприємства [69, с. 13]. Натомість Цезарій (Кесарій) Понятовський, очевидно, не був засновником цих цукроварень, а лише продовжив сімейну справу. Він почав керувати Пшеничниківським маєтком лише з 1847 року, а його ім'я як власника Трощинської цукроварні вперше з'являється в документах 1853 року [67, с. 64].

Якщо брати інший цукровий завод, який можна назвати одним з перших на теренах України, то це цукровий завод Кушельова-Безбородька в с. Макошині Сосницького повіту на Чернігівщині. О. А. Плевако посилається на різні документальні свідчення, де вказаний 1825 рік заснування цього заводу [63, с. 1004]. Також існують данні про вдалий врожай буряків та роботу цукроварні за період з вересня 1825 р. по квітень 1826 р. [69, с. 11]. Таким чином, цукроварня в Макошині могла бути побудована раніше 1825 року, проте інформацію за попередні роки роботи немає. Імовірно, що саме період за 1825-1826 рр. був першим у роботі цукроварні і дата заснування в 1825 році є вірною.

Цікавим є той факт, що в Макошині існувало декілька цукроварень. Друга цукроварня була збудована в 1858 році і теж належала Кушельову-Безбородьку, проте достовірно не відомо, чи це була нова цукроварня. Можливо вона була збудована через невідповідне розташування чи виснаження устаткування, малі розміри, тощо [63, с. 1004]. Проте немає чітких даних про ліквідацію першої цукроварні і у 1858 р. відбулась перебудова старої цукроварні. Ця ідея має право на існування, бо на відміну

від цукрових заводів у Трощині та Бучаку, ці підприємства існували в одному місці і одночасно не згадуються.

Згодом, нові цукрозаводи починають виникати і в інших регіонах України. У період між 1825-1828 рр. на Поділлі в с П'ятківка Ольгопольського повіту (сьогодні Бершадський р-н Вінницької обл.) був збудований завод кимось із роду Собанських. У 1828 році підприємство дало 500 пудів цукру [69, с. 13].

В 1827 році запрацював цукрозавод П. Ляліна в Сумському повіті Харківської губернії. Він часто згадується в літературі, але його точне місцезнаходження невідоме. Цукрозавод у Рижавці Уманського повіту Київської губернії (зараз – Уманського району Черкаської області) був збудований Й. Мощенським у 1827-1828 рр. Через 10 років він згорів і більше не відновлювався [67, с. 67].

Згідно точці зору сучасних вчених, Бершадський завод на Вінниччині був збудований П. Мошинським в 1827 році. Втім більш ранні дослідники піддавали цю дату сумніву, бо протягом 1826-1834 рр. майно графа було заарештовано і він не мав можливість займатися підприємницькою діяльністю [69, с. 14].

В цей час, на західноукраїнських землях теж починають виникати перші цукроварні. Протягом 1922-1927 рр. Теодор фон Мрозовіцький разом зі своїм батьком Станіславом фон Мрозовіцьким і братом Францом проводили певні дослідження з виробництва цукру з буряку. Внаслідок цього, вони збудували цукроварню в селі Соколівці Бережанської округи [67, с. 66-67].

Ситуація стосовно заводу в селі Бобровиця Чернігівської губернії є доволі складною. Дата заснування – 1807 рік, є недостовірною, бо не зустрічається в джерелах. Достовірними даними можна вважати звіт про виробництво продукції на 3 тис. рублів у 1854 році. Таким чином, завод у Бобровицях дійсно існував, але був побудований набагато пізніше, скоріше за все у 40-х роках XIX століття [68, с. 78-79].

Отже, становлення цукрової промисловості України розпочалось у 20-х рр. XIX століття. У 1822/1824 р. була побудована перша цукроварня в селі Бучаку. Далі починають з'являтися нові підприємства в Макошині, П'ятківці, Трощині, Соколівці.

1.2. Основні регіони становлення цукрової промисловості

Становлення цукрової промисловості в Україні відбувалося в контексті кріпосницької системи. Перші цукрові заводи належали поміщикам-кріпосникам, які вбачали в цій галузі нове джерело збагачення. Технологія виробництва була досить примітивною – цукровий сік випарювали у відкритих котлах на відкритому вогні, а працю на бурякових плантаціях та заводах виконували кріпаки. Проте навіть за таких умов галузь демонструвала надзвичайну прибутковість: десятина цукрових буряків приносила прибуток у 6-8 разів більший порівняно з десятиною зернових культур [20, с. 1043].

Розвиток цукрової промисловості в Україні відбувався стрімкими темпами. Якщо від моменту пуску Макошинського цукрового заводу в 1824 році через 18 років на території України діяло 52 підприємства, то вже в період з 1842 по 1848 рік їх кількість зросла майже вчетверо – до 192 заводів. До 1848 року частка українського цукру в загальному виробництві Російської імперії сягнула вражаючої цифри – 81,2%. Це свідчило про формування України як головного цукровиробничого регіону імперії. Посівні площі під цукрові буряки постійно збільшувалися, що відповідало зростаючому попиту на цукор та високій рентабельності виробництва [34].

Протягом XIX століття становлення цукрової промисловості України відбувалось в чітко окреслених географічних межах, що було зумовлено природно-кліматичними умовами та історичними особливостями розвитку регіонів. Загалом цукрова промисловість розвивалась різними темпами, як на Правобережжі в Київській, Подільській та Волинській губерніях, так і на

Лівобережжі в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях. Дуже повільно, або майже зовсім не розвивалось цукроваріння на Півдні України.

Правобережна Україна стала головним центром цукрової промисловості, де зосереджувалося близько 116 заводів, що становило майже три чверті всіх цукрових підприємств українських земель. Особливо активно розвивалося виробництво на Київщині, Поділлі та Волині, де сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, розвинена транспортна мережа та наявність достатньої кількості робочої сили створювали оптимальні умови для розвитку галузі [58, с. 331].

В Київській губернії цукрова галузь була дуже розвиненою. Підприємства зосереджувалося в основному в південній частині губернії, де були сприятливі природні умови та якісні ґрунти. У 1860–1861 р. Губернія мала 74 цукрових заводи. З них "парових", які використовували парові технології при виготовленні цукру на певних етапах або ж у всьому виробничому циклі, було аж 86 %. У 1897 р. на Київщині діяло 62 заводи, 2 з яких мали при собі рафінадні відділи, з загальною кількістю виробництва понад 11 млн. пудів цукрового піску [66, с. 38]. У 30-х рр. ХІХ ст. на Черкащині створюються цукрові заводи поміщиками Четвериковими в с. Почапинці Звенигородського повіту, графом Потоцьким у с. Орловець Черкаського повіту. У 1838 році граф Бобринський засновує заводи у м. Сміла, селах Балаклея і Яблунівка.. Виробництво цукру ґрунтувалось на вогневій системі та обладнаному 10-ма гвинтовими пресами і кінним приводом замість двигуна. У перші роки завод функціонував наступним чином: працівники переробляли цукрові буряки вручну на тертушках (терках), віджимали сік на гвинтових пресах і випарювали його на відкритому вогні до потрібної густоти, а потім розливали цукрову масу у форми для кристалізації [41, с. 138-139]. Підприємства були оснащеними передовим обладнанням та застосовували найновіші техніки. Згодом граф Бобринський побудував в Черкаському і Чигиринському повітах ще чотири заводи: Балакліївський цукровий завод (1838 р.), Грушківський цукровий

завод (1845 р.), Капітанівський цукровий завод (1846 р.), Смілянський пісочно-рафінадний завод (1858 р.). Завод у Смілі став першим, де цукор випускали як у вигляді рафінаду, так і цукру-піску. До речі, при Капітанівському заводі була організована селекційна станція, на якій виводили нові сорти буряків [48, с. 91-92]. На цих підприємствах застосовувалися технологічні інновації: 1) варіння на кристал (1851 р.); 2) пробілка цукровим паром (1852 р.); 3) використання вуглецю для очищення соку за системою Руссо (1855 р.); 4) застосування у гідравлічних пресах прокладок, а після другого пресування використання вилуговування в циліндрах за власно розробленою системою (1858 р.), які неодноразово підвищили ефективність та обсяги виробництва [41, с. 139].

В 1815-1820 рр. була заснована фірма «Брати Яхненки і Симиренки», яка у майбутньому почине займатись цукроварінням. В 1843 р. в Ташлику фірма відкрила перший в Україні і Російській імперії паровий пісочно-рафінадний завод. З метою вдосконалення темпів та обсягів виробництва, на завод був запрошений відомий петербурзький рафінер Мейер, який протягом 20 років виконував обов'язки директора заводу. При його управлінні цукор Ташликського заводу за своєю якістю не поступався кращим зарубіжним і вітчизняним зразкам. Технічне оснащення заводу була на висоті, тому сюди приїжджали багато сусідів-поміщиків аби отримати цінний досвід та ознайомитися з новими техніками виробництва [23, с. 43]. Підприємства купців Яхненків та Симиренків почали активно конкурувати з заводами поміщиків. В 1826 році був побудований Мліївський пісочно-рафінадний завод, який був обладнаний найсучаснішим устаткуванням. Вартість цукроварні визначалась в 1 млн. крб. і розрахована вона була на переробку 200 тис. берк. (приблизно 32,8 тис. тон) цукрових буряків і виробництво 400 тис. пудів рафінаду [29, с. 101]. Завод мав розвинену інфраструктуру: були побудовані чоловічі та жіночі казарми. Також, при заводі працювала лікарня, кухня і лазня та утримувалися двокласне церковно-приходське училище, церква та магазин [48, с. 92]. Таким чином, заводи надавали нові робочі місця

і тому навколо них виникали цілі робочі селища, з яких виростали громади, які спеціалізувалися на виробництві цукру. За рахунок цього, цукрове виробництво піднімало економічний рівень регіонів.

Цукроварні Подільської губернії були розсіяні по всій її території, трохи густіше у східній частині, і менше у західній і південно-західній. У 1825-1828 рр. в губернії розпочала роботу цукроварня Сабановських у с. П'ятрівці Ольгопільського повіту. У 1827 році був заснований цукровий завод у містечку Бершадь графом Машковським. Аби успішно розвину дану галузь промисловості, граф дуже ретельно вивчав її у Франції. Самі ж цукроварні були невеликими помісними підприємствами з примітивною технікою. Все робилося вручну, рушійною силою була худоба [20, с. 1043]. З середини 40-х років XIX століття починається модернізація техніки заводів і це призводить до зменшення витрат на перероблення сировини і водночас до збільшення прибутків. Одночасно з цим збільшувалася площа посіву цукрового буряку. Таким чином, на кінець 40-х років XIX ст. в Подільській губернії його сіяли на площі в 4332 десятин, що дорівнює 4733 гектарам. Станом на 1853 р. в Подільській губернії працював 31 цукровий завод, які виробляли 184800 пудів (3027 тон) цукру. До великих заводів губернії відносили Вишнівчицький, Городецький, Тростянецький та ін [20, с. 1045]. У 1860– 1861 р. тут діяло 32 цукрових заводи, з яких 24 "парових", решта – "вогневі". На цукрових заводах працювало 61% робітників губернії, а сума виробництва становила 69% від суми виробництва всіх фабрик і заводів Поділля.

У Волинській губернії заводи розташовувались в основному у південно-західній її частині, яка межувала з Подільською та Київською губерніями. Активний розвиток цукрової промисловості тут відбувається вже після скасування кріпацтва. У перший пореформений рік в губернії діяло 7 цукрових заводів (4 "парових" і 3 "вогневих"). Станом на 1897 р. губернія мала 12 цукрових заводів, при одному з яких існувало рафінадне відділення.

Загальна кількість виробництва становила 2 млн. пуд. цукрового піску [66, с. 39].

Лівобережна Україна, хоча й мала меншу кількість підприємств, демонструвала вражаючі темпи технологічного розвитку та концентрації виробництва. Особливо показовим є розвиток цукрової промисловості в Харківській губернії, де зосереджувалося 84% заводів Лівобережжя. Така концентрація пояснювалася сприятливими умовами північно-західного природно-географічного району губернії для вирощування цукрових буряків [59, с. 8]. Проте умови ведення підприємницької діяльності тут були менш сприятливими, аніж на Правобережжі. Ось що пише з цього приводу видатний вчений, який дослідив питання історії цукрової промисловості Воблий К. Г.: "З усіх районів України Правобережжя давало найсприятливіші умови для розвитку цукрової промисловості. Давній український цукровий район – Чернігівщина мала досить палива, та не відзначалася родючістю ґрунтів. Харківщина хоч і задовольняла два чинника – наявність сировини й робітників, проте в ній почувалася недостача палива" [22, с. 232].

Цукроваріння Харківщини було найбільш розвиненим в Лівобережжі. Тутешні заводи та установи розміщувались в основному на півночі та північному заході губернії. У 1839 р. тут розміщувались 13 цукроварень. На початку 60-х рр. XIX ст. їх нараховувалось 33. Провідним центром цукрово-рафінадної галузі було місто Суми, бо тут діяли заводи видатних українських підприємців з родини Харитоненків [66, с. 40].

Натомість, цукрова промисловість Полтавської губернії була слабо розвинутою у порівнянні з іншими губерніями. У 1860–1861 р. губернія мала лише 6 цукрових заводів, а через три десятиліття це число скоротилося до 2. У 1897 р. ними було вироблено 272942 пуд. цукрового піску. Проте, станом на 1857 р., тут діяло 18 цукрових установ, де працювало 2,7 тис. чол. За рік тут було вироблено продукції на суму 123,8 тис. крб [29, с. 102].

У Чернігівській губернії географія розміщення цукрових заводів мала чітку прив'язку до південних лісостепових повітів, включаючи південну

частину Новгород-Сіверського повіту. Ці території мали більш сприятливі ґрунти для вирощування цукристих культур порівняно з північними поліськими повітами. Така географічна специфіка розміщення виробництва демонструє тісний зв'язок між природними умовами та розвитком промисловості. У 1839 р. на Чернігівщині було збудовано цукровий вогневий завод Кочубея, що свідчило про подальший індустріальний розвиток галузі. Для виробництва цукру на землях володінь вирощували цукрові буряки білі Саксонські з власного насіння. Для переробки буряків на заводі використовували 6-ти гідравлічні преси. За добу переробляли по 160—180 берківців (приблизно 26-30 тон). Ручний двигун приводився в рух кінним приводом і обертав тертушку до 700 об/хв [35, с. 86-87].

Одним із лідерів цукрового виробництва в Чернігівській губернії стає Парафіївський цукровий завод. Підприємство було збудоване в 1846 році. Він одразу став головною складовою Парафіївської економії – господарства, що належало поміщику з Качанівки Григорію Степановичу Тарновському. Завод вступив в дію в 1852 році, і вже в перший сезон роботи виробив цукру-піску, патоки і жому на суму близько 500 тисяч карбованців. Така рентабельність підприємства пояснюється тим, що цукровий завод на середину XIX ст. був побудований за передовими на той час технологіям і мав найновіше обладнання, а це в свою чергу збільшували обсяги виробленого продукту. Парафіївський завод був обладнаний паровими машинами і працював від енергії пару. Про прогресивність технологій, що використовувалась на цукровому заводі, говорить той факт, що в Чернігівській губернії, яка тримала друге місце по виробництву цукру, на 1852 рік було не більше 6-ти цукрових заводів, які використовували парову техніку. На підприємстві працювало близько 740 робітників [42].

В інших губерніях Наддніпрянщини цукроварень або зовсім не існувало, або їх було обмаль. На півдні України цукрові заводи починають виникати лише в наприкінці XIX століття.

Зазвичай виробництво цукру велося одноосібно. Цукрові підприємства належали поміщикам або купцям. Проте в першій половині XIX століття починають виникати цукрово-бурякові компанії. Окрім фірми "Брати Яхненки і Симиренки" також існувала і Українська компанія для здобування цукру з буряків. Вона була заснована в 1830 році. Згідно зі статутом, мета Української Компанії полягала в тому, щоб показати на власному досвіді більш ефективніші способи виробництва цукру. Серед основних завдань компанії були: обробляти буряки і здобувати з них цукор-пісок; очищати пісок і робити з нього рафінад; продавати мелясу (побічний продукт цукроваріння) або виробляти з неї ром, якщо це дасть достатньо користі Компанії; показувати процес виробництва робітникам, які були прислані акціонерами, для отримання досвіду і таким чином побудувати власні цукроварні; забезпечити акціонерів планами та всіма відомостями, потрібними для такого влаштування. Спільні зібрання акціонерів повинні були відбуватися в м. Ромни [22, с. 112-113]. Також існують згадки про статут Полтавської компанії, проте вона так і не почала функціонувати.

На початковому етапі виникнення цукрової справи існували певні труднощі, які впливали на процес виробництва цукру. Причинами цього були: не було відомо які саме ґрунти найбільш підходили для вирощування буряків і як впливали ґрунтові солі на організм рослини і її цукристість. Згодом виявиться, що чорноземні ґрунти, на яких багата Україна, добре підходять для вирощування цукрових буряків і саме тому тут ця галузь активно розвивалась. Іншою проблемою був брак капіталів для вироблення парового знаряддя для цукроварень і брак майстрів, які б їх могли періодично чинити. Також, важливим було питання збуту цукру та мелясу. На початку єдиним ринком збуту була Москва, проте у подальші роки з'являються і інші ринки, зокрема місцевий ринок в Україні. У 1848-1849 рр. із 746,8 тис. пудів цукру, призначеного для продажу, на місці було реалізовано 689,9 тис. пудів, або 92,4%. Переважаюче значення місцевого українського ринку можна пояснити як великою конкуренцією колоніального (тростинного) цукру,

особливо у столицях, так і станом шляхів сполучення [29, с. 104]. Доволі повільним був розвиток нових технологій. Це було пов'язано з тим, що уряд, без підставного аналізу, надавав привілеї на винаходи, які вже були відомі, або навіть використовувалися в самому виробництві.

Якщо у 20-х та 30-х рр. XIX століття на території України цукрові підприємства лише починають виникати і формуються осередки цукроваріння, то починаючи з 40-х років з'являється такий феномен, як "цукрова манія", бо загальна кількість цукроварень збільшується в рази. Основною причиною цього було збільшення попиту на цукор і тому вигідніше було продавати цукор, а ніж зерно. К. Г. Воблий наводить данні із списку Комітету цукроварів за 1841 р., згідно з яким в цей час в Україні знаходились 36 цукроварень [22, с. 142-143]. Це становило 21,9% від загальної кількості в Російській імперії. За іншими даними І. В. Довжука, станом на 1945 рік в українських губерніях функціонували 116 цукроварень (53,7% від загальної кількості в імперії), а у 1848-1849 рр. – 183 (62% від загальної кількості в імперії) [29, с. 100]. Різниця між 1841 і 1845 роком є колосальною. Загальна кількість заводів збільшилась в 3 рази. Проте, варто зазначити, що скоріше за все, список Комітету є неповним і в 1841 році цукроварень в Україні було більше, але наскільки більше – невідомо. Не зважаючи на це, можна впевнено стверджувати, що протягом 40-х рр. розвиток цукрової промисловості України стрімко зростає і разом з цим зростає і кількість підприємств, а отже і кількість виробленої продукції.

Протягом 40-х рр. цінність продукції цукроварень постійно зростала. Станом на 1842 рік вартість продукції заводів з усіх українських губерній складала 328,7 тисяч срібних карбованців. У 1845 році цей показник дорівнював 2739,3 тис. карб., а у 1847 році – 4843,6 тис. карб. До 1844 року цінність української цукрової продукції не становила навіть половини всієї суми виробництва. У 1844 році вона підвищилася мало не до $\frac{3}{4}$, а у 1847 році перевищила навіть $\frac{4}{5}$ загальної суми виробництва [22, с. 160].

В цей час відбувався активний процес концентрації виробництва в Україні. У 1842 р. продукція однієї цукроварні не перевищувала за рік 63 тис. карб., у 1847 р. вона становила 40,7 тис. карб. Розмірами виробництва відзначалася Київщина: у 1842 р. одна цукроварня виробляла пересічно на Київщині цукру на 5 тис. карб., тобто менше ніж від середньої для всієї України, а в 1847 р. – вже 64 тис. карб.

З розвитком цукрової промисловості змінювалась політика уряду щодо неї. Уряд Російської імперії намагався нормувати відносини в цій галузі промисловості. З цього приводу, 25 лютого 1848 р. був прийнятий "Статут про акциз з буряко-цукрового виробництва" [14, с. 141-150]. В першому розділі вказані права та обов'язки цукро заводчиків, щодо володіння цукровими заводами та фабриками, а також різними знаряддями та обладнаннями. Другий розділ присвячений акцизу та його розмірам. Кожного року акциз стягувався в наступних розмірах: з 1 вересня 1848 по 1 вересня 1850 – 30 коп. сереб. з пуду, з 1 вересня 1850 по 1 вересня 1852 – 45 коп. сереб. з пуду, з 1 вересня 1852 по 1 вересня 1854 – 60 коп. сереб. з пуду. Рафінадний цукор, цукровий сироп та патока стягуванню акцизу не підлягали. Підприємства, які виробляли менше цукру, сплачували такий самий акциз, але на 15 коп. сереб. менше з пуду [14, с. 143]. Третій розділ визначав порядок та критерії стягування акцизу. В четвертому розділі зазначено, що цукро заводчики мали вносити щорічно акциз в Повітове казначейство, а в разі несплати могли отримати штрафи та казначейство мало право стягувати додаткові проценти з суми акцизу. Наступні розділи регулювали інші питання, які стосувалися цукрового виробництва. Таким чином, у 40-х рр. XIX ст. цукрова промисловість мала важливе значення для економіки Російської імперії і тому уряд видав цей статут врегулювати відносини між підприємцями та державою і у такий спосіб отримувати надходження до казни.

Отже, у першій половині XIX століття в Україні починається етап становлення цукрової промисловості. У 20-х роках починають виникати

перші цукроварні, зокрема першою можна вважати цукроварню побудовану в с. Бучак в 1822/1824 р. Основною територією розміщення цукрових підприємств стає лісостепова зона України, бо саме тут вирощували цукрові буряки. Цукрова промисловість активно розвивалась на Лівобережжі в Харківській, Чернігівській та Полтавській губерніях і на Правобережжі в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Тут починають виникати великі цукрові підприємства заснованими відомими дворянами та купцями. В 30-х рр. більшість цукроварень були сконцентровані на Лівобережжі, а з 40-х рр. кількість підприємств на Правобережжі починає перевищувати кількість на Лівобережжі. Саме протягом 40-х рр. XIX століття в галузі цукрового виробництв відбувається стрімке піднесення в плані загальної кількості заводів та обсягів виробництва. України стає новим центром виробництва і збуту цукрових виробів.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦУКРОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.

2.1 Технічне оснащення цукрових заводів

У другій половині XIX - на початку XX століття цукрова промисловість України переживала період активної модернізації та технічного переоснащення. Цей процес був зумовлений скасуванням кріпосного права у 1861 році в Російській імперії та необхідністю підвищення конкурентоспроможності підприємств в умовах ринкової економіки. Власники цукрових заводів були змушені впроваджувати нові технології та обладнання, щоб знизити собівартість продукції та підвищити її якість.

Основними напрямками соціально-економічних і територіальних процесів у промисловому виробництві в другій половині XIX століття зумовлювалися техніко-виробничими та організаційно-економічними особливостями трьох стадійних фаз розвитку капіталістичних відносин. Для фабричної форми промислового виробництва, і зокрема для цукрового, характерними були наступні процеси: а) розподіл виробничих потужностей по окремих промислових центрах та районах, посилення концентрації виробництва; б) зростання нерівномірності розміщення виробництва через боротьбу за сприятливіші регіональні умови обігу капіталів; в) формування великих за площею промислових районів; г) формування основних елементів територіальної структури і територіальної організації промислового виробництва сучасного типу [27, с. 21].

Після аграрної реформи 1861 року прискорився процес промислового перевороту. Загалом промисловий переворот в Російській імперії розпочався доволі пізніше у порівнянні з іншими європейськими країнами, а саме

приблизно в 30-40-х рр. і завершився в 70-80 рр. XIX століття. Промисловий переворот в Україні розпочався саме з цукрової промисловості. У цукровому виробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання й згущення цукробурякового соку.

Технічне оснащення цукрових заводів середини XIX століття характеризувалося поступовим переходом від примітивного мануфактурного виробництва до механізованого фабричного. Фабрично-заводське виробництво забезпечувало впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною [30, с. 621].

Машинна індустрія в цукровій промисловості України сформувалася переважно з великих вотчинних цукрових мануфактур («парових» заводів) заміною на них в усіх основних операціях ручної техніки системою машин, а примусової праці кріпосних селян – працею вільнонайманих робітників. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці [30, с. 621-622].

В 60–70-х рр. XIX ст. розпочинається витіснення старих “вогневих” цукрових заводів заводами з паровою системою виробництва в цукровій промисловості України. Особливо, цей процес ішов швиткими темпами в Правобережних губерніях. Уже в середині 60-х рр. 90 цукроварень із 113, діючих в цей час в Правобережній Україні, були паровими. В Лівобережній Україні процес витіснення йшов дещо повільніше. Так у Чернігівській губернії в 1847 р. на хуторі Наталівському Соснівського повіту був заснований перший у даному регіоні “напівпаровий” завод, а в 1850 р. в с. Свесі Глуховського повіту починає працювати завод із “паровим” методом

виробництва [21, с. 95]. Також, в Чернігівській губернії станом на 1862-1863 рр. із 70 цукроварень вже 15 були паровими [58, с. 339].

На початку досліджуваного періоду більшість цукроварень використовували застарілі технології та обладнання. Типовий цукровий завод 1860-х років був оснащений простими механічними терками для подрібнення буряків, дерев'яними пресами для видобування соку та примітивними випарними апаратами. Процес виварювання цукру здійснювався у відкритих котлах, що призводило до значних втрат сировини та низької якості готової продукції.

У 1860-х рр. на цукрових заводах почалося масове спорудження вапняково-обпалювальних печей для отримання вапна і сатураційного газу. Також, в цей час на виробництвах було запроваджено цілий ряд нових технологій: вперше застосовано спосіб сірчаної сатурації (Городищенський завод), запроваджено двократну сатурацію соку вуглекислотою (Старинський завод), налагоджено випуск рафінаду в плитках (Смілянський завод), випробувано багатоступінчасту дифузію (Балаклеїський завод) і т. ін. Технічний прогрес набирав обертів. В українських губерніях кількість парових заводів перебільшила кількість вогневих вже в 1862 р.: 129 парових проти 59 вогневих. З 1865 року по 1870-й кількість вогневих заводів тут зменшилася з 40 до 18 [36, с. 202].

З кінця 60-х рр. в сокодобуванні цукрової маси починають використовувати дифузійний метод. Цей метод знайшов своє втілення у винайденні принципово нових сокодобувних апаратів-дифузорів. Дифузори являли собою апарати безперервної дії, в яких з цукробурякової стружки за допомогою води видобувався дифузійний сік. З впровадженням дифузорів докорінно змінювався характер всього циклу операцій по добуванню і очищенню бурякового соку: всі найважливіші операції циклу поступово тяж переводилися на машинну основу. Дифузори перевищували у два-три рази парові гідравлічні преси за своєю продуктивністю. Закономірним наслідком цього стало те, що преси почали швидко поступатися перед дифузорами. У

зв'язку з цим замість “парових” цукроварень виникли дифузійні цукробурякові заводи, на яких переробка буряків на цукор перетворилася в єдиний механізований процес [21, с. 94-95]. У подальшому технології дифузійного методу та дифузійні апарати будуть вдосконалюватися вітчизняними вченими протягом кінця XIX – початку XX століття. В 1881/82 р. в українських губерніях було вже 124 дифузійних заводи, що становили 76% загальної кількості заводів. Одночасно істотно зміцнилася і енергетична база: в 1881/82 р. на українських цукроварнях використовувалося 1679 парових машин загальною потужністю 19 603 кінських сил, тобто в 3,4 і 4,8 рази більше, ніж в 1861/62 р. [44, с. 60].

Протягом 70–80-х років в Україні остаточно завершилася технічна перебудова цукрової промисловості, проте протягом 60-х і в подальших років ще продовжувались застосовувалися різні недосконалі способи сокодобування: ручні преси, парові преси з вимочкою і без вимочки буряку, гвинтові преси, гаряча вимочка буряку, добування соку відцентровими машинами тощо. Це пояснюється тим, що не всі власники цукроварень мали можливість запроваджувати нову техніку, а лише найбагатші серед них.

У 70-ті роки почали зникати вогневі заводи. Серед українських заводів їх було 12 в 1871 р., 3 в 1872 р., а в 1873-1874 рр. залишився лише один вогневий завод. Також, в цей час українські інженери та спеціалісти активно займалися дослідженням нових технологій в галузі цукрового виробництва та винайденням нових машин. Так, в 1871 році на цукроварні у Смілі вперше запровадили відбілювання рафінаду із застосуванням центрифуги. На Ташлицькому заводі В.Ф. Симиренко створив оригінальну конструкцію випарного апарату багатократної дії, на яку в 1877 році отримав патент. П.Т. Литвиненко на Гніванському заводі в 1870-х рр. проводив дослід з удосконалення рафінування цукру [36, с. 202-203].

З середини 80-х рр. починають вже зникати парові заводи і замінюватися дифузійними. У 1885/86 р. уже 91% всіх діючих заводів були дифузійними, а в 1888/89 р. дифузійні заводи становили 96,4% всіх заводів

[44, с. 60]. Також, саме в 80-х рр. починається процес концентрації виробництва, однією з причиною якого стало вдосконалення технічного оснащення цукрових заводів. На Смілянському заводі в цей час приділяється більша увага буряківництву. Відомі біологи І.І. Мечников і І.М. Красильщиков в 1883 р. на Смілянській цукробуряковій селекційній станції створюють невелике виробництво з розведення грибка для боротьби проти комах – цукробурякових шкідників. В 1884 р. засновуються Смілянські технічні класи, таке своєрідне ПТУ (чи технікум) для підготовки кадрів на цукрові заводи [36, с. 205]. Протягом 70-80-х рр. в ході здійснення концентрації цукрової промисловості та змін у соціальній структурі виробництва єдиним типом цукрового підприємства стає великий, капіталістичний, повністю механізований завод із числом робітників понад 500—600 чоловіків, на якому переробка буряка на цукор — від початкових операцій (миття, різання) до кінцевих (відбілювання, сушіння) становила безперервний механізований процес. Середня продуктивність цукроварні зросла з 10 тис. пудів у 1860 р. до 180,2 тис. пудів у 1886 р., тобто у 18 разів. Наприкінці 70-х років на цукрову промисловість припадало 55,7% потужностей всієї української промисловості [52, с. 32].

З 70–80-х років великий вплив на розвиток цукрової промисловості мав розвиток сітки залізниць. Нові заводи зводилися уже здебільшого поблизу залізничних станцій. Так з 97 цукрових заводів, побудованих в Україні в період з 1871 по 1913 р., 35 підприємств були розташовані від залізничних станцій на відстані 5 км. і лише 8 – на відстані більше 30 км [54, с. 79]. До 1914 року більшість великих цукрових заводів України мала власні залізничні під'їзні шляхи, що суттєво підвищувало їхню операційну ефективність.

Наприкінці XIX – на початку XX століття відбувалась подальша модернізація технічного обладнання. Завдяки цьому, станом на 1914 рік цукрова промисловість українських губерній досягла високого технічного рівня. Більшість великих заводів за своїм оснащенням не поступалася

кращим європейським підприємствам, а деякі навіть перевершували їх за продуктивністю та якістю продукції. Це дозволило українському цукру зайняти провідні позиції на світовому ринку та стати одним з найважливіших продуктів експорту Російської імперії.

З початок Першої світової війни технічний розвиток цукрової промисловості був призупинений і за часів УНР якихось удосконалень також не відбувалось.

Ринковий характер цукрової промисловості визначив високий рівень концентрації виробництва, яка упродовж пореформених років продовжувала невинно зростати. В ході концентрації виробництва відбулася ліквідація старих невеликих і погано оснащених заводів. Так, по всій Україні на початку 90-х рр. XIX ст. залишилася лише третина заводів, побудованих ще у передреформені роки. Із загальної кількості цукроварень, споруджених до 1850 р., у 1892 р. залишалося на Правобережжі 43,7 %, на Лівобережжі – 20 %, а з числа «парових» заводів, побудованих до 1850 р., залишилося у 1892 р. на Правобережжі 66 %, на Лівобережжі – 40 % [53, с. 125].

Значну роль у технічному переоснащенні цукрових заводів відігравали іноземні фахівці та інженери. Зокрема, широкого поширення набуло обладнання німецьких фірм "Сангергаузен", "Галле" та "Брауншвейг". Ці компанії постачали українським цукроварням найсучасніше на той час устаткування: відцентрові насоси, фільтр-преси, вакуум-апарати та центрифуги для очищення цукру. Порівняльний аналіз технічного оснащення українських та європейських цукрових заводів у другій половині XIX - на початку XX століття демонструє складну динаміку розвитку галузі. Станом на цей період спостерігалось суттєве відставання українських підприємств від європейських аналогів, особливо від заводів Німеччини та Франції, які були лідерами галузі. Середня потужність парових машин українських заводів становила 800-1000 кінських сил, натомість німецьких – 1200-1500, а французьких – 1000-1300. Добова переробка буряків в Україні становила 2000-3000 берковців (328- 490 тон), в Німеччині – 3000-4000 (490-656 тон), в

Франції – 2500-3500 (410-574 тон). Однак завдяки активній модернізації та значним капіталовкладенням до початку XX століття це відставання було значною мірою подолано.

Непогане технологічне забезпечення підприємств призводило до збільшення обсягів виробництва, а це в свою чергу до збільшення кількості прибутків. Таким чином, чим більша була цукроварня, тим прибутковою вона була. Пересічна прибутковість в період з 1893-1987 правильно зростає відповідно до того, як збільшується розмір виробництва. Дрібні цукроварні (до 100 тис. пудів цукру) були мало прибуткові. Рентабельність середніх цукроварень була помітно вища; високоприбуткові були цукроварні, що виробляли понад 200 тис. пудів. В цей період прибуток цукроварень при розрахунку на основний капітал досягав пересічно 15%; цей прибуток щодо всіх капіталів знижувався до 9,49%. Кращими роками цукроварні давали прибуток до 20%, гіршими роками — 7, 8% [26, с. 210].

Окрім винайдення нових технологій виробництва цукру та запровадження нових машин, важливим питання було винайдення нових технологій отримання якісного насіння буряку. З цього приводу в Україні починають виникати селекційно-насінневі господарства. Так, уже 1850 р. Л. Вальков у маєтку Калинівка Вінницького повіту, Подільської губ. організував одне з перших в Російській імперії насіннєве підприємство з очистки та культивування бурякового насіння. Нові виведені сорти насіння були в сотні разів дешевшим за імпордне. Також, проводилися і різні дослідження. Відомий інженер в галузі цукрової промисловості М. Топлигін 1863 р. у Шполі, Київської губ. проводив досліди, порівнюючи головні сорти цукрових буряків того часу. В 70–80-х рр. XIX ст. у роботах А. Зайкевича і М. Харькевича досліджені питання, пов'язані з покращенням сортів цукрових буряків. В ряді господарств старі сорти замінили новими, покращеними. У 80–90-х рр. XIX ст. почали діяти перші українські селекційні станції – Уладівська, Іванівська, Кальникська, Немерчанська, Верхнячська. Це були приватні заклади, що обслуговували потреби окремих

бурякових заводів і поміщицьких господарств в буряковому насінні. Керівниками таких дрібних насіннєвих господарств були, зазвичай, хіміки цукрових заводів, які часто не володіли достатніми знаннями щодо біології буряка. В результаті таких тенденцій, якість вітчизняних буряків, порівняно з селекційними сортами кращих іноземних фірм, погіршилася. Незважаючи на це, згодом в 1900 р. у Вінниці був побудований перший насіннєвий завод німецькою фірмою «Раббетке і Гізеке». Крім того, в 1911 р. розпочала свою роботу Миронівська дослідно-селекційна станція на Київщині, яка працювала за рахунок Всеросійського товариства цукрозаводчиків і департаменту землеробства. В результаті діяльності цих насіннєвих господарств, станом на 1914 р. в Україні щорічно виробляли біля 450–550 тис. пуд. бурякового насіння, що забезпечувало всі потреби цукрових підприємств [49, с. 269-270].

Із розвитком цукрового виробництва та вдосконаленням технічного обладнання виникла потреба в нових кваліфікованих кадрах для підтримання процесу виробництва. До цього відчувався певний брак спеціалістів, тому українські підприємці зверталися на допомогу до іноземних спеціалістів. З цього приводу починають виникати різні заклади технічної освіти. Вони готували хіміків-інженерів, які також спеціалізувалися і на харчовій промисловості. Яскравим прикладом цього стали Смілянські технічні класи. 16 квітня 1884 року граф Володимир Бобринський отримав дозвіл на відкриття двох технічних закладів у м. Смілі. Тут працювали викладачі, які отримали освіту в елітних на той час закладах. Зранку і до 12-ї години проходили практичні заняття у лабораторіях та майстернях Смілянського цукрового заводу. Друга половина дня – з 14-ї години – була присвячена теорії. Практичні заняття проходили під керівництвом Д. І. Коченовського на Смілянському цукровому заводі, а в окремі роки – і на Балаклеївському цукрозаводі, Смілянському рафінадному заводі біля машин, котлів, електростанцій, на очисних спорудах. Після завершення курсу теоретичного навчання кожний випускник повинен був відпрацювати два роки на

цукровому заводу та представити позитивний відгук від адміністрації про свою поведінку та службову діяльність, а також детальний письмовий звіт з пояснювальними кресленнями, після розгляду якого йому буде видано кінцевий атестат від Російського технічного товариства. Про успішну діяльність Смілянських технічних класів до 1917 р. свідчить випуск 440 кваліфікованих фахівців. Навесні 1917 р. Смілянські класи отримали статус середнього хіміко-технічного училища, а їхнє фінансування було збільшено [47, с. 67].

Іншим джерелом нових кадрів став Київський політехнічний інститут. 25 листопада 1896 року на приватній нараді в будинку Л.І. Бродського було прийнято рішення про заснування в Києві Політехнічного інституту. На заснування інституту було зібрано добровільні пожертви загальною сумою 1 000 374 крб. 53 коп. при вартості будівництва і обладнання інституту 2 650 000 карбованців. Серед організацій та людей, які внесли кошти, були: Київська міська Дума - 300 000 крб., Терещенко з синами - 150 000 крб., Л. Бродський - 100 000 крб.; Київський земельний банк - 15 000 крб., Товариство Красилівського цукрового заводу - 2 000 крб., загалом 139 товариств, банків, заводів, установ, окремих громадян [37]. З 1 вересня 1898 р. розпочалися навчальні заняття. На I курс хімічного відділення було зараховано 68 студентів, майже 40 % прийнятих походили з міщан або селян. До початку наступного навчального року вже було споруджено хімічний корпус, де розмістилося хімічне відділення і механічні майстерні. Будівництво інституту завершилось у квітні 1902 р. [72, с. 13]. Після закінчення навчання, інженери-хіміки шли працювати на цукрових підприємствах.

На кінець XIX ст. директори, старші помічники, механіки і хіміки повинні були мати вищу технічну освіту. Усього службовців на 225 заводах нараховувалося 900 осіб, проте з вищою освітою було 262 особи, тобто 29%. За іншими даними, в загальному, в промисловості осіб із вищою освітою нараховувалося 4,97 %. Таким чином, цукрова промисловість набагато

випереджала інші галузі промисловості. Проте необхідно зазначити, що 100 % керівників мали вищу освіту [55, с. 125]. Незважаючи на всі ці заходи в цукровій промисловості України все ще не було достатньої кількості кваліфікованих працівників і до 1917 р. з початком революційних подій, це питання так і не було вирішене.

Таким чином, технічне оснащення цукрових заводів протягом другої половини XIX – початку XX століття пройшло складний шлях від примітивного мануфактурного виробництва до високо механізованих фабрично-заводських підприємств європейського рівня. Протягом цього періоду технічне обладнання заводів постійно вдосконалювалось. На примітивних "вогневих" заводах почали впроваджувати парові машини, а згодом дифузори і іншу допоміжну техніку. Також, почали виникати різні установи, де проводились дослідження нових методів селекції насіння буряку, для створення кращих сортів. Велике значення мали відкриття технічних закладів освіти, задля отримання нових спеціалістів, яких залучали до цукрового виробництва.

2.2. Економічний розвиток цукрової промисловості по регіонах

З другої половини XIX століття і до початку XX відбулися корінні зміни в економічному розвитку цукрової промисловості України. Велику роль в цьому зіграли реформи 1861 року та скасування кріпосного права. 19 лютого був виданий маніфест "Про Наймилостивіший дар кріпосним людям прав стану вільних обивателів і про влаштування їхнього побуту", який регулював нові відносини на селі. Згідно з ним кріпосні селяни отримували повні права вільних селянських обивателів і таким чином бути особисто вільними. Це давало можливість збільшувати кількість дешевої робочої сили для цукрових підприємств. Також, вони отримували право викупу своїх земель у поміщиків [1, с. 131]. З цього моменту починають активно зростати

купецькі цукрові господарства та підприємства, які конкурували з поміщицькими господарствами.

Станом на період перед прийняттям реформи цукрова промисловість мала наступну характеристику. Протягом 1860–1861 рр. в Україні діяло 229 цукрових заводів, що становило 59% від загальної кількості в Російській імперії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80% його загальноросійського виробництва. Крім того, на території України знаходилось 21 рафінадний завод, тобто 55% від загальної кількості. У 1860–1861 рр. вони виробили 1,4 млн пудів цукру (54%) [54, с. 76].

З цього часу розпочинається процес концентрації виробництва в цукровій промисловості. На Правобережжі він відбувався паралельно зі зростанням кількості заводів, тоді як на Лівобережжі спостерігалось значне скорочення кількості цукроварень (переважно за рахунок ліквідації "вогневих" заводів), проте темпи зростання потужностей були значно вищими. Так, на Чернігівщині середня виробнича потужність цукроварні зросла у 9 разів, а на Харківщині – у 12 разів. Особливо помітним етапом у процесі концентрації виробництва стала криза початку 80-х років XIX століття, під час якої продуктивність цукроварень збільшилася вдвічі, а подекуди й утричі. Ця криза стала каталізатором технологічної модернізації галузі. Економічна доцільність концентрації виробництва підтверджувалася значним зниженням собівартості продукції. На великих підприємствах видатки на виробництво одного пуда цукру-піску були на 39% нижчими порівняно з малими заводами. Це пояснювалося більш ефективним використанням обладнання, економією на масштабах виробництва та кращою організацією технологічних процесів. У наступні роки число цукрових заводів зменшувалося, а виробництво цукру внаслідок концентрації виробництва зростало. У 1865 р. нараховувалося 181 цукрових заводи, а в 1895 р. вже 153. З іншого боку обсяги виробництва збільшились. Так, у 1865 р. було вироблено цукру на 16987,6 тис. руб., а в 1895 р. - на 126134 тис. руб. Число зайнятих робітників у цукровій промисловості Наддніпрянської

України майже не змінилось і в 1875 р. становило 63 тис., а в 1895 р. - 64,6 тис. чол. [28, с. 120]. Тобто та ж сама кількість робітників тепер виробляла набагато більше цукру, а це давало більше прибутків. Загалом в 1861–1862 рр. в українських губерніях було засновано 243 нові цукроварні і закрито 175 старих [54, с. 76].

Тепер проаналізуємо стан цукрового виробництва по основним українських губерніях. В другій половині XIX століття перше місце серед рівня розвитку цукрового виробництва та загального обсягу цукру займала Київська губернія. Тут зосередилася найбільша кількість заводів, що становила 72 у 1865 р., 80 (7 з яких були рафінадними) у 1878 р. і 65 в 1895 р. На цих підприємствах працювало понад 40% робітників усіх цукрових підприємств України. Загальна сума виробництва фабрик і заводів Київської губернії у 1880 р. становила 68 млн крб.. У 1895 р. на цукрових заводах Київщини працювало 27,2 тисяч чоловіків. У Київській губернії вироблялась основна маса цукру України (у 1865 р. вироблено цукру на 116669, 3 тис. руб., а в 1895 р. – на 49355.1 тис. руб.) [28, с. 119; 66, с. 38]. Після реформи кількість дрібних, технічно відсталих «вогневих» заводів на Черкащині значно скоротилася. Якщо в 1860 році на території сучасної Черкаської області діяло 54 цукрових заводи, то в 1871 році їх залишилося лише 33 [48, с. 93].

Подільська губернія відзначалася надзвичайно сприятливими умовами для вирощування цукрових буряків. Значний внесок у розвиток галузі зробили підприємці Потоцькі, які впроваджували передові європейські технології виробництва. Особливістю регіону було широке використання водяних млинів для механізації виробничих процесів завдяки розгалуженій річковій системі. У 1862 р. у Подільській губернії працювало 39 цукрових заводів, 1886–1887 рр. – 46, 1892 р. – 44, 1896 р. – 46, 1897 р. – 47. У 1866 р. на Літинському заводі Подільської губернії було виготовлено 16605 берковців буряку, з яких 8960 пудів піску, у 1867 р. виготовлено 11906 пудів і в 1869 р. – 16000 пудів цукру-піску [20, с. 1047]. У 1886–1887 р. на 46

заводах губернії було випущено майже 5 млн. пуд. цукрового піску і 611 тис. пуд. рафінаду [66, с. 39]. Таким чином кількість виготовленого цукру щороку зростала. Продукти цукрового виробництва на Поділлі становили 85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді, як на інші галузі припадало всього 15% (млинарські вироби – 7%; горілчані і броварні продукти – 8%) [57, с. 5]. Також, у 80-ті роки XIX ст. на території Київщини та Поділля починають виникати перші акціонерні товариства, які спеціалізувалися на цукровій промисловості. Виникнення акціонерних компаній було пов'язано, в більшості з фінансовою і технічною реорганізацією старих.

Цукрова промисловість Волинської губернії була найменш розвиненою на Правобережжі. У 1866 р. тут працювало 6 підприємств, які виробили продукцію на суму 1550,7 тис. руб. [28, с. 119]. Особливістю регіону було створення великих плантацій цукрових буряків навколо заводів, що забезпечувало стабільне постачання сировини. Важливу роль у розбудові галузі відігравали розташовані в губернії підприємства Терещенків. Їхні 4 заводи (Андрушівський, Червонський, Коровинецький та Іванківський) у 1883 р. на Житомирщині виробили разом 560 тис. пудів цукру-піску. Також на Волині в цей час діяв і 1 окремий рафінадний завод, що випускав 103 2/3 тис. пуд. Рафінаду [66, с. 39].

Наприкінці XIX ст. три губернії Правобережжя виробляли 69% цукру всієї імперії. Продукція перевищувала 100 тис. пудів на рік у кожному з повітів смуги, яка з півночі на південь тяглася через Житомир, Бердичів, Гайсин і Умань [54, с. 77]. Таким чином, Правобережжя України перетворилось на важливого постачальника і виробника цукру, де чітко простежуються процеси концентрації виробництва.

Незважаючи на те, що Лівобережжя мало меншу кількість цукрових підприємств, а ніж Правобережжя, обсяги виробленого цукру були досить великими. В Харківській губернії, яка посідала третє місце за виробництвом цукру після Київської та Подільської губерній, у 1865 р. розміщувалось 23

підприємства, що давали продукцію на суму 1664,1 тис. руб., а в 1895 р. – на 34381.2 тис. руб. Із 1875 по 1895 роки вартість продукції цукроварень Харківщини зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. рублів, тобто на 89 % [66, с. 40]. Чернігівська губернія у 1865 р. мала 37 цукрових заводів, продукція яких оцінювалась в 1063 тис. руб., а в 1895 р. 5 заводів - на 13427,2 тис. руб. У Полтавській губернії у 60-х роках працювало 8 заводів з обсягом продукції на суму 248,9 тис. руб., а в 90-ті роки тільки два з обсягом виробництва на суму 886,7 тис. руб. [28, с. 119-120].

У 1860-1861 рр. на цукровому заводі В.В. Кочубея у м. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії вироблялось до 38 т (2 340 пудів) цукру-піску. Для забезпечення процесу працювало 250 найманих робітників, яким платили в рік по 4 руб. сріблом чоловікам і по 5 руб. жінкам. За добу обробляли близько тридцяти тон буряків, на що витрачали 250 000 руб. сріблом [35, с. 86]. Середня урожайність цукрових буряків наприкінці ХІХ ст. у власників заводів Чернігівщині становила 1123 пуди, а селян – 780 пудів.

Корисну інформацію можна отримати з карти цукрових заводів, яка була складена інженером-технологом Н. А. Пакульським [5]. Згідно неї, на території Лівобережжя, станом на 1897 р. знаходилося 40 діючих заводів, з яких 4 були рафінадними. По губерніям виходить наступні цифри: Чернігівська – 11 буряко-цукрових і 2 рафінадних заводи, Харківська – 23 буряко-цукрових і 2 рафінадних, Полтавська – 2 буряко-цукрових. Більшість заводів Чернігівщини знаходились на східному кордоні губернії, навколо м. Новгород-Сіверського. Майже всі діючі заводи Харківської губернії знаходились в північно-західній частині, на території Сумщини і зосереджувались біля залізничної колії, яка проходила через Бородухів-Суми-Конотоп. Також, на цій мапі зазначено недіючі цукрові заводи, зокрема на території Полтавської та Чернігівської губерніях діяло багато вогневих заводів.

У післяреформений період на Півдні України починають виникати цукрові заводи, проте якогось значного розвитку ця галузь тут не набула.

Цукроваріння Херсонської губернії було мізерним. У 1860–1861 р. в губернії був лише 1 цукровий завод, у 1913 р. це число зросло лише до 4. Про Катеринославську губернію можна сказати, що цукрова промисловість у ній довгий час взагалі не розвивалась. У 1881 р. з'являється перший завод в Катеринославській губернії у Бахмутському повіті на якому працювало 700 робітників. Сума його виробництва становила 275 000 крб. В 1887 р. цей завод уже мав рафінадний відділ, на ньому працювало 785 робітників, а сума його виробництва зросла майже до 3 млн. крб. [66, с. 40].

В Україні в кінці 1880-х років діяло 148 цукрових заводів, які виробляли 17 мільйонів пудів цукру. Наприкінці 1890-х років кількість українських цукрових заводів зросла до 159, із загальним виробництвом близько 29 мільйонів пудів цукру. У 1889–1890 рр. із 112 заводів Правобережної України, 82 виробили понад 100 тисяч пудів цукру. У 1894–1895 рр. загалом у Російській імперії працювало 185 цукрових заводів, із яких на Україну припадало 153 заводи та 22,9 млн пудів, що становило 84% всього цукру імперії [54, с. 80]. Це безсумнівно свідчить про те, що українські губернії були лідерами з виробництву цукру та відігравали велику роль в економічному розвитку та торгівлі держави.

Піднесення 60 – початку 70-х рр. XIX ст. у цукровій промисловості замінила криза 1876–1878 рр. Деякі заводи закрилися. Скоротився обсяг випуску продукції. Загальмувався і процес зростання акціонерних товариств.

Відбулися зміни в розмірі акцизу на цукор. 16 червня 1867 р. була прийнята постанова про підвищення акцизу на цукор місцевого виробництва [2, с. 907-908]. Внаслідок нових змін до Статуту про акциз на цукор, акциз становив: до 1 серпня 1867 – 30 коп. сереб. з пуду, з 1 серпня 1867 по 1 серпня 1870 – 50 коп. сереб. з пуду. Якщо б сума акцизу за 1868-1869 рр. становила б 6,5 млн. руб., то розмір акцизу в розмірі 50 копійок залишався б до 1872 року, а якщо ні, то тоді акциз з 1 серпня 1870 по 1 серпня 1872 становитиме 70 коп. сереб. з пуду. Тобто, державна політика була спрямована на отримання конкретної кількості прибутку, незважаючи на

обсяги виробництва. В період з 1870 по 1872 рр. акциз таки був підвищений і становив 70 копійок за пуд [4, 262-263]. Уряд заохочував вивіз цукрових продуктів закордон і з цього приводу акциз повертався підприємцю. Зокрема в 1876 р. ціна поверненого акцизу була підвищена і становила 45 коп. сереб. з пуду жовтого цукру і 80 коп. сереб. з пуду білого цукру [3, с. 369].

Станом на 1885 р. в цукровій промисловості існувала криза перевиробництва, внаслідок чого процес збуту товару ускладнився і зросли ціни на цукор. 12 липня 1885 р. вийшла постанова про видачу премії з повернення акцизу за вивезення російського цукру в розмірі 1 рубля за 100 кг до 1886 на європейські ринки і до 1889 на азійські ринки. Ця премія надалі мала б бути повернена державі через сплату акцизу на цукор у наступних роках. Спочатку ця постанова полегшила становище цукрозаводчиків, але не вирішила проблему все більшого занепаду цін на цукор [25, с. 36].

В 1878 р. був створений синдикат українських цукрозаводчиків. Синдикат був посередником між цукрозаводчиками та Київською конторою Державного банку і встановлював розміри кредитів. Головою синдикату був Хряков. Також, до нього входили представники Терещенків, Бродських, Енніх, Решнічих та ін. Синдикату надавалося право отримувати кредит в розмірі 75 тис. крб. для кожної цукроварні, проте збори вважали цю суму недостатньою. Цим кредитом скористалися 21 цукровар і 34 товариства в розмірі 1 790,3 тис. крб. [23, с. 247-248].

Окремі дані свідчать про те, що в 28 квітня 1887 р. був заснований ще один синдикат цукрозаводчиків в Києві. Майже 70 % заводів було об'єднано в складі синдикату. Це давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи ринки його збуту. У перший рік існування синдикат встановив норму випуску цукру і завищені ціни на нього у 171 заводі. У 1892–1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91 % усіх заводів країни. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Створення цукрового синдикату

погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки, бо вони мали збувати свою продукцію лише за вказівками синдикату [57, с. 6].

У Києві 5 листопада 1890 р. був створений синдикат виробників рафінаду. Станом на 1893 р. у Російській імперії нараховувалося всього 17 рафінадних заводів. З них в Україні було 9 заводів із загальним виробництвом рафінаду в 10685,9 тис. пуд. Даний синдикат своїм завданням вбачав не вивезення надлишків цукру за кордон, а скорочення обсягів виробництва рафінаду і доведення їх до рівня 1889-1890 рр. і таким чином встановити свою монопольну ціну [28, с. 121].

На початку XX століття в Російській імперії розпочалась економічна криза, яка привела до скорочення обсягів виробництва та завдала чисельних збитків для господарства. На відміну від інших галузей промисловості, цукрова справа в меншій мірі потерпала від кризи, проте, все одно, відчувала її наслідки. Відбулося зниження цін на цукор (пісок), яке в 1903 р. проти рівня 1898 р. в Україні дорівнювало 8,6%. Втрати цукрової промисловості виявилися на експортному цукрі, ціна якого впала в Одесі через кризу в Європі з 1 руб. 67 коп. у 1898 р. до 1 руб. 24 коп. за 1 пуд цукру піску. Це було на 1 руб. 54 коп. нижче ціни на внутрішньому ринку, без урахування акцизу від якого звільнялась продукція на експорт. Оскільки експорт цукру в роки кризи становив в середньому 9 млн пудів на рік, тобто близько 19% всього виготовленого цукру-піску, то втрати від продажу за цінами нижче собівартості істотно скоротили прибутки цукрозаводчиків [31, с. 14]. Економічна криза 1900 – 1903 рр. прискорила процес поглинання середніх і дрібних підприємств великими і тим самим відбувалися подальші процеси концентрації і монополізації промисловості. Так кількість цукрових заводів з обсягом виробництва понад 250 тис. пудів за роки кризи зросла в 2,1 рази, а їх частка в загальній кількості цукрових заводів відповідно підвищилася з 15,8 до 32% [44, с. 63].

З 1901 до 1917 р. виробництво цукру-піску в Україні становило 78–85, цукру-рафінаду – 73–75% загальноросійського виробництва. У 1903–1904 рр.

середнє виробництво пересічного заводу на Лівобережжі становило 289,3 тис. пудів білого цукру, на Правобережжі – 237,9 тис., по українських губерніях – 248,3 тис. пудів. У 1913–1914 рр. відповідно: на Лівобережжі – 387,4 тис., на Правобережжі – 315,4 тис., в українських губерніях – 340,4 тис. пудів [57, с. 7]. Таким чином, незважаючи на те, що Правобережжя мало більше цукрових заводів, в середньому, окремі цукрові заводи Лівобережжя були більш потужними і виробляли більше цукрової продукції.

Аналізуючи статистику за 1913 р. можна дізнатися про становище цукрової промисловості України напередодні Першої світової війни. Таким чином, на українських землях знаходилося 211 цукрових заводів, з яких 151 на Правобережжі, 56 на Лівобережжі і 4 на Півдні України. Це становило 68,3% від загальної кількості заводів в Російській імперії. Вони разом виробляли 103,151 млн. пудів цукру (72,0% від загального виробництва), в тому числі 31,466 млн. пудів рафінадного цукру (79,8% від загального виробництва). Виробництво по губерніях розподілялося наступним чином: Правобережжя – 64,043 млн. пудів (Київська губернія – 38,341; Подільська – 19,415; Волинська – 6,287), Лівобережжя – 32,873 млн. пудів (Харківська губернія – 19,419; Чернігівська – 9,348; Полтавська – 4,106), Південь України (представлений лише Херсонською губернією) – 6, 235 млн. пудів. В цукровій промисловості України було залучено 107625 робітників, що становило 69,9% від загальної кількості робітників цукрових заводів всієї імперії [18, с. 12; 36]. Таким чином, від початку XX століття і до початку Першої світової війни Україна зберігала своє попереднє положення, як найважливішого виробника та постачальника цукру в імперії, бо саме в українських губерніях знаходилися більше половини цукрових заводів, які виробляли майже 3/4 всього цукру. Загалом, найрозвиненішим, за кількістю заводів і обсягів виробництва, було Правобережжя. Київська губернія була лідером за виробництвом серед всіх інших губерній. Лівобережжя мала в три рази менше заводів і виробляла в два рази менше цукру, а ніж

Правобережжя. На Півдні тільки починається становлення цукрового виробництва і воно представлено кількома заводами в Херсонській губернії.

Перша світова війна призвела до певного економічного занепаду України. Суперечливою стала ситуація в промисловості. З одного боку галузі промисловості, які виконували замовлення для армії, збільшували свої обсяги виробництва на початковому етапі війни, але з іншого боку легка, харчова, лісова, будівельна галузь – занепадали, через затяглисть війни, ведення військових дій, нестачу робочих рук, порушення торгівельних зв'язків тощо. Так само відбувалось і в цукровій промисловості. З одного боку цукор був необхідним продовольчим продуктом для забезпечення армії та населення, тому попит на цей продукт зростав, але з іншого боку галузь занепадала через вище перелічені причини. Також, були поширені практики спекуляції, що призводили до зростання цін.

Станом на 1916 р. в Правобережних губерніях разом з Херсонською губернією знаходилось 141 цукрових заводи, в Лівобережних – 76, усього – 217. Проте дані Лівобережжя включають і заводи Курської губернії. Ці заводи виробили за цей рік 87,095 млн. пудів цукру. Таким чином, у порівнянні з 1913 роком виробництво цукру скоротилось на 15,6%. Кількість робітників майже не змінилась і становила 104 564 осіб [19, с. 81]. Таким чином, внаслідок Першої світової війни виробництво цукру в Україні в певній мірі скорочується.

Зі встановленням влади Української Центральної Ради на теренах України цукрова промисловість всіх регіонів все ще потерпала від попередніх проблем. Проблемним залишався вивіз цукру, через нестачу пального та руйнуванням залізничних колій. Зокрема секретар фінансів Мазуренко повідомляв, що вивіз цукру закордон фактично був припинений [16, с. 488]. 1 листопада 1917 р. була прийнята постанова щодо встановлення державної монополії на цукор по всій Україні, яка відповідала аналогічній постанові Тимчасового уряду [65, с. 37]. Таким чином, держава тепер мала повне право розпоряджатися виробленим цукром і продавати його за

відповідними цінами. 4 грудня 1917 р. через складну ситуацію в цукровій промисловості Генеральний секретаріат постановив припинити вивіз цукру з України і розробити законопроект про монополію цукру і встановлення нових твердих цін і норм споживання цукру [17, с. 499]. 16 грудня 1917 р. була прийнята постанова, яка надавала дозвіл генеральному секретарю продовольчих справ понизити ціну на цукор в межах норми до 1 руб. 10 коп., а поза нормою продавати по 2 руб [15, с. 40].

Зі встановленням влади П. Скоропадського відбулися певні зміни в політиці, щодо цукрової промисловості. Вже на початку травня 1918 року уряд видав Постанову про вилучення з ужитку на ринку цукру вільного продажу і з 8 травня була встановлена державна монополія на цукор, яка внесла зміни в закон прийнятий УЦР і водночас були підвищенні ціни на цукор [9, с. 25]. Для забезпечення діяльності монополії було виділено Міністерству фінансів кредит у 140 млн. руб., який було використано для розрахунку з цукрозаводчиками. Тоді ж були підвищені постійні монопольні та ринкові ціни на цукор, що вводилися з 15 травня 1918 року. У законодавчому порядку було встановлено ціни: для цукрового піску – від 37 крб. 20 коп. до 60 крб. та від 40 крб. до 80 крб. – для рафінаду за пуд [65, с. 38]. 28 серпня 1918 р. були затверджені максимальні ціни на цукор пісок в розмірі 100 руб. за пуд і на рафінад в розмірі 120 руб. за пуд. [10 с. 256]. Також цукор активно експортували в країни блоку Центральних держав. Завдяки реалізації цукру було отримано валовий прибуток, що становив понад 1/3 загальної кількості.

В період існування Директорії також затверджувались постанови для регулювання торгівлі цукром. У зверненні до селян-повстанців за 24 січня 1919 року зазначається, що всі цукроварні націоналізуються і таким чином стають власністю народу [13, с. 444]. Також, в жовтні 1919 року був прийнятий закон про збільшення цін на цукор, внаслідок якого була встановлений граничний розмір скарбової продажної ціни на цукор-пісок в розмірі 1600 гривень за пуд і на рафінад – 1800 гривень за пуд [6, с. 603].

Уряд Директорії виділяв чимало коштів на підтримку роботи цукроварень. Так, на кампанію за 1920 рік було асигновано 40 млн. гривень на фінансування цукроварень і 3 млн. гривень на допомогу співробітникам цукроварень [11, с. 94; 12, с. 161]. Проте через постійні військові дії протягом 1920-1921 рр. на теренах України, Директорія не мала повний контроль над своїми цукровими заводами і це ускладнювало їхнє забезпечення та діяльність.

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX століття цукрова промисловість України активно зростала та вдосконалювалась. В цей час Україна стає основним центром виробництва цукрової продукції в імперії. Цукроваріння розвивалось, як на Лівобережжі так і на Правобережжі, проте саме губернії Правобережжя остаточно починають випереджати Лівобережні губернії. Важливим явищем стає концентрація виробництва, внаслідок якого кількість цукрових заводів зменшувались, а обсяги виробництва збільшувались. Напередодні Першої світової війни українська цукрова промисловість знаходилась на своєму піку економічного розвитку. Через чисельні бойові дії внаслідок РСВ та Визвольних змагань цукрова промисловість починає занепадати. З цього приводу уряди за часів української державності приймали різні постанови і закони для забезпечення функціонування та фінансування цукрових заводів. Внаслідок завершення технічного перевороту в Україні, замість старих вогневих заводів, починають виникати нові заводи з паровим та дифузійним обладнанням. Також, при заводах засновуються селекційні лабораторії та технічні заклади освіти, для забезпечення цукрових заводів новими спеціалістами.

РОЗДІЛ 3.

УЧАСНИКИ ПРОЦЕСУ ЦУКРОВАРІННЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.): ВІД КЕРІВНИКІВ ДО РОБІТНИКІВ.

3.1. Власники та керівники цукрових заводів

Дослідження соціально-професійної структури цукрової промисловості України другої половини ХІХ - початку ХХ століття має фундаментальне значення для розуміння процесів індустріальної модернізації та формування нових соціальних відносин у промисловому виробництві. У зазначений період цукрова промисловість пройшла шлях від мануфактурного до індустріального виробництва, що супроводжувалося кардинальними змінами у професійній структурі та організації праці.

У дореформений період власниками цукрових заводів ставали люди з дворянських родів, які вели поміщицьке землеволодіння. Саме вони були засновниками перших цукрових підприємств, бо мали в своєму розпорядженні чисельні земельні наділи, де вирощувались цукрові буряки, і на яких використовувалася праця залежних селян-кріпаків. Поміщики мали чисельні капітали, завдяки яким могли забезпечити свої підприємства необхідною сировиною, матеріалами та технікою. За етнічним походженням українських поміщиків було дуже мало.

Після прийняття реформ 1861 року соціальне становище змінилось. З розвитком капіталістичних відносин та завершенням промислового перевороту в Україні, починає з'являтися новий клас підприємців, або буржуазія. Вона формувалась з колишніх поміщиків, які переходили на більш ефективні та раціональні форми господарювання, купців, міщан, лихварів, або з заможних селян. Хоча етнічний склад промисловців в цукровій галузі залишався різноманітним, в другій половині ХІХ століття

починає формуватися національна торгово-промислова буржуазна еліта, представники якої були роди Терещенків, Харитоненків, Яхненків, Симиренків та ін. За розмірами своїх капіталів вони належали до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії. Соціальна картина промисловців України виглядала наступним чином: більшість становили поміщики - 40,5%, купці - 27,8%, міщани - 23,3%, селяни - 2,3% і решта 5% з інших соціальних груп [56, с. 32].

Якщо аналізувати структуру персоналу цукрових заводів в цей період, то вона мала чітку ієрархічну організацію. На вищому щаблі перебували власники підприємств та вище керівництво (директори, управляючі), які визначали стратегію розвитку підприємств та здійснювали загальне керівництво. Друга ланка включала технічних спеціалістів - інженерів-технологів, хіміків, механіків, які забезпечували технологічний процес та модернізацію виробництва. Третю категорію складав середній технічний персонал - майстри, лаборанти, техніки. Найчисельнішою групою були некваліфіковані наймані робітники.

Як вже було зазначено, етнічний склад підприємців був різноманітним. Чимало власників цукрових заводів були іноземцями з Німеччини, Франції, Бельгії, Австро-Угорщини, Швейцарії тощо. Проте більшість становили громадяни імперії. Наприклад, у Харківській губернії із 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку. У Подільській губернії, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів євреям належали – 14, росіянам – 8, полякам – 11, іноземцям – 2. У Київській губернії панівне місце посідали росіяни, які мали у власності 20 заводів, поляки - 8, українці - 3. Із 148 цукрових підприємств, що діяли у Правобережжі, на початку XX ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 – євреям [56, с. 33]. Таким чином, у різних губерніях, в різні періоди часу були різні ситуації, але загалом підприємцями були росіяни, євреї, поляки та українці.

Якщо досліджувати форми власності заводів, то у 1890-х роках найбільшу частку складали заводи з одноосібною формою власності - 45.8% від загальної кількості. Акціонерні товариства становили 26%, сімейні підприємства - 18.5%, а орендовані заводи - 9.7%. Така структура власності відображає поступову трансформацію системи управління цукровими заводами, коли з 1880-х років спостерігається тенденція до створення акціонерних товариств, що було зумовлено необхідністю залучення значних капіталів для модернізації виробництва.

Значну роль у розвитку цукрової промисловості на землях України мали відомі знатні українські роди підприємців, зокрема Терещенки, Харитоненки, Яхненки та Симиренки. Родоначальником сім'ї Терещенків був міщанин Артемій Якович Терещенко з м. Глухів Чернігівської губернії. Перші свої капітали він заробив під час Кримської війни 1853-1856 рр., коли разом зі своїми синами постачав для потреб флоту корабельний ліс та провізію (хліб, цукор, сало) [56, с. 34]. Скасування кріпосного права в 1861 році сприяло тому, що Артемій Якович і його сини Нікола та Федір почали орендувати й скуповувати польські поміщицькі маєтки з цукроварнями на Правобережній Україні, модернізуючи їх для виробництва цукру. За кілька років вони мали більше десяти цукрових заводів [71]. У 1870 р. Артемій надав синам повну економічну самостійність. Однак вони не стали дробити капітал і створили "Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків", яке невдовзі перетворилося в одне з найбільших у Російській імперії промислово-торгових об'єднань із заводами у семи губерніях. Також, цього року Терещенки отримали почесне дворянське звання [62, с. 53]. Початковий капітал Товариства складав 3 млн. рублів, який у 1900 зріс до 8 млн. руб. Виробнича потужність 3 рафінадних і 2 цукрових заводів, які входили до його складу, того року становила понад 2,5 млн. пудів цукру [33, с. 58]. Керівний склад Товариства становив – 7 осіб адміністрації, 82 особи – управителі, економист, техніки. Щорічно вони отримували до 200 тис. крб. Заводи Терещенків були дуже прибутковими. Так, лише на одному

Черкаському цукро-рафінадному заводі за один сезон перероблялось 393 442 ц. (39344,2 т.) буряків і вироблялось 252 800 пудів (4791,92 т.) цукру. Загальна вартість виробленого продукту становила 923 600 крб. [73, с. 117].

Подальшим розвитком цукрового виробництва займались сини Артема – Микола та Федір. Наприкінці XIX століття вони володіли більш ніж 200 тис. дес. землі. Значна частина цієї землі була куплена протягом 50-60-х років. Уже на 1887 р. Терещенки володіли 9 цукровими і рафінадними заводами, які виробляли 2,6 млн. пудів продукції вартістю у 12,6 млн. крб. З плином часу кількість цукрових заводів зросла до 11, а обсяг продукції проти 2,6 млн. у 1887 р. до 6,6 млн. пудів у 1910 р., тобто у 2,5 рази. Вся продукція цукрових заводів оцінювалася у 27,7 млн. крб. Терещенки вже в 80-их роках входили у десятку найбільших і найвпливовіших цукрових магнатів імперії [45, с. 210]. Федір Терещенко мав у своєму володінні 141 тис. десятин землі на території України і 6 цукрових заводів та 1 рафінадний. Його володіння знаходились у Курській, Харківській, Орловській, Могилевській, Волинській та Київській губерніях. Він мав будинки у Москві, Києві й Одесі. Миколі Терещенку належало близько 80 тис. десятин землі, кілька цукрових, рафінадних заводів і винокурень, парові та водяні млини. Він активно купував нові земельні наділи у князів Кочубея, Барятинського в Волинській, Чернігівській та Курській губерніях. Він був власником 5 цукрових заводів [40, с. 23]. Після смерті братів Терещенків, сімейний бізнес очолив онук Миколи Терещенка Михайло Іванович Терещенко. Його статки оцінювались в 60 млн. рублів. У серпні 1914 р. він очолив Київський військово-промисловий комітет, згодом став членом Всеросійського військово-промислового комітету. У березні 1917 р. виконавчий комітет Державної думи призначив його міністром фінансів у Тимчасовому уряді, у травні — міністром іноземних справ; влітку того ж року він брав участь у переговорах з Центральною Радою у Києві. Внаслідок більшовицького перевороту був змушений емігрувати до Європи [62, с. 53]. Загалом, родина Терещенків мала

велике значення для розвитку цукрової промисловості України, бо вони виробляли майже 10% загальноімперського цукру.

Не менш видатними родами українських підприємців були Симиренки та Яхненки. Ці родини стали прикладом кооперації підприємців в цукровій промисловості. Доля цих родин є дуже схожою. Обидві сім'ї походили з колишніх козаків, які стали кріпаками. Голови сімей Федір Степанович Симиренко та Михайло Яхненко заробляли на життя торгівлею і на отримані гроші викупили своїх родичів з кріпацтва. Вже приблизно у 1815-1820 рр. Федір Симиренко разом з Михайлом Яхненко та його синами Степаном, Кіндратом і Терентієм засновує торгову фірму «Брати Яхненко й Симиренко», яка сприяла індустріалізації України. Фірма спочатку займалась скупівлею та продажем борошна, збіжжя, шкіри, худоби, полотна, промислових виробів і цукру. 40-ві та 50-ті рр. XIX ст. стали періодом розквіту фірми Яхненків та Симиренків. В цей час фірма розширяє торгівлю цукром і планує налагодити його виробництво [40, с. 99]. Фірма будувала цукрові заводи та брала в оренду чисельні маєтки. Зокрема, у 1843 році завершилося будівництво першого в Росії парового пісково-рафінадного заводу в селі Ташлик. В 1845 році промисловці будують цукрозавод у Руській Полянці. В 1946 р., Яхненки та Симиренки орендували землі у графа Воронова, поблизу Млієва великий пісково-рафінадний завод. Мліївський завод являв собою потужний, обладнаний найсучаснішим устаткуванням виробничий комплекс, який розміщувався в семиповерховій будівлі [48, с. 92]. Йдучи нога в ногу з промисловою революцією, що відбувалася тоді на Україні, «Спілка» збудувала в 1857 р. механічний завод з виробництва парових машин, гідравлічних пресів та іншого знаряддя для потреб цукроваріння та сільського господарства в цілому. Крім того, завод здійснював ремонтно-технічне обслуговування підприємств «Спілки», випускав інші устаткування, фабричні та сільськогосподарські машини своєї власної чи вдосконаленої конструкції [46, с. 231]. В умовах зростаючої конкуренції та фінансової кризи, що саме розгорілася в 60-х рр., а також

через смерть обох керівників, фірма стала анепадати. Нове покоління спадкоємців не змогло подолати кризи і врятувати родинну справу, яка оцінювалася в 5,2 млн рублів [33, с. 767]. Ще у 1861 р. комітет кредиторів призначив для ведення справ фірми Адміністрацію, залучив до неї у 1863 р. молодшого брата Платона Федоровича (син Федора Симиренка) – Василя Федоровича. Проте фірма була приречена і Василь Федорович у 1873 р. залишив посаду голови адміністрації, відмовившись від своєї частини спадщини. У 1880 році фірма «брати Яхненко і Симиренко» припинила своє існування. За рахунок розпроданого майна були сплачені борги фірми. Проте сам Василь Симиренко продовжив займатися підприємницькою діяльністю. У 1873 році він купив з торгів за невелику ціну занедбану цукроварню у с. Сидорівка, біля міста Корсунь. Василь організував на відновленій цукроварні виробництво пастилки, яка раніше ввозилася із закордону, а також багато уваги приділяв дослідом хімічного виварювання цукру [40, с. 100].

Одним з видатних родів українських цукрозаводчиків Сумщини були Харитоненки. Іван Герасимович Харитоненко народився в с. Нижня Сироватка Сумського повіту в селянській родині. Його батько Герасим Омелянович займався торгівлею і був волосним головою, а згодом став купцем 3-ї гільдії [64, с. 127]. Після навчання в парафіяльній школі майбутній підприємець почав накопичувати перші капітали. Іван Харитоненко торгував бакалійними товарами, згодом — цукром, був посередником у петербурзьких і московських купців із закупівлі і продажу цукру [33, с. 346]. Ставши членом другої гільдії і маючи капітал від 5 – до 10 тис. рублів, Іван Харитоненко мав право торгувати по всій державі. І на зміну оптовій торгівлі він переходить до виробництва цукру. Переконавшись у прибутковості нового підприємства, Іван Герасимович бере в оренду два цукрових заводи і, оселившись в Сумах, розпочинає активно займатись цукровою промисловістю [74, с. 69]. Івану Харитоненку належали 6 цукрових та 1 рафінадний завод, ще 2 заводи знаходились в орендній власності. Він був володів величезними маєтками: у Харківській та Курській

губерніях йому належало до 40000 десятин землі, ще 18000 десятин він орендував [64, с. 130]. У 1869 році в Сумах він побудував Павловський рафінадний завод, який станом на 1891 рік був найбільшим в країні [33, с. 346].

В другій половині XIX століття Іван Харитоненко засновує торговельну фірму «Торговий дім І. Г. Харитоненка з сином». Після смерті батька Павло Іванович Харитоненко бере на себе управління «Торговий домом І.Г. Харитоненко з сином» і продовжує виробництво цукру. Одним з найголовніших кроків Павла стало будівництво й відкриття в Москві торгового представництва та ряд складів для цукру. Павловський рафінадний завод набирав ще більших масштабів, виробляючи в рік продукції на суму до 8 млн. рублів. На початку XX ст. розширюються зовнішні торговельні шляхи Павла Івановича Харитоненка. Контори з продажу цукру містилися в Азербайджані, Фінляндії, Китаї тощо. На початку 1907-го року революційні події в імперії призвели до того, що фірма Харитоненка знаходилась у кризовому стані. Але модернізація виробництва, активні зовнішні зв'язки, фінансування державним банком вивели цукрову галузь династії на високий рівень розвитку [74, с. 69-70]. Напередодні Першої світової війни Павло Харитоненко мав у своєму розпорядженні рафінадний і 12 цукрових заводів, йому належало 67 тис. десятин власної та 11 тис. десятин орендованої землі. За свої досягнення в підприємстві у 1901 році він отримав спадкове дворянське звання, а у 1914 — чин таємного радника [33, с. 346]. Загалом, діяльність Харитоненків мала значний вплив на розвиток цукрового виробництва, як на території України, так і окремо на Сумщині.

В українських губерніях видатними підприємцями в цукровій промисловості були також і єврейський рід Бродських. Бродські були вихідцями з м. Броди, що знаходився на території Галичини. Голова династії — Ізраїль Маркович — розпочинав свою діяльність як торгівець. У 60-ті роки XIX ст. він починає інвестувати накопичений капітал у цукрову промисловість, стає власником та орендарем шести цукрових заводів. Один

його син, Лазар, став відомим цукро заводчиком, а другий, Лев, — великим банківським діячем [50, с. 69]. Наприкінці ХІХ століття вони були головними пайщиками заснованого їхнім батьком Олександрівського товариства, спільно володіли Тираспільською паперовою фабрикою та шістьма акціонерними товариствами, до складу яких входили 10 цукрових і 3 рафінадних заводу на Київщині, Чернігівщині, Одещині, Полтавщині, Поділлі та Курщині [70]. Підприємці були власниками 10 пароплавів; після об'єднання з „Товариством пароплавства по Дніпру” у 1888 р. їм належали вже 50 суден. Завдяки цьому транспорту Бродські мали повний господарський механізм не тільки виробництва товарів, а їх безпосереднього транспортування, натомість продаж здійснювався через зовнішньоторговельну фірму. У середині 90-х років 9 цукрових заводів, що належали Бродським, щорічно виробляли 2,5 млн. пуд. цукру. У 1911 році Лазарю Бродському належали вже 16 цукрових підприємств [62, с. 51].

Всі згадані підприємці часто займалися меценатством та благодійною справою. У Києві Микола Терещенко відкрив безплатну лікарню для робітників. Нині ці корпуси діють як лікарня ОХМАТДИТ. Ним було відкрито кілька комерційних шкіл, а в 1899 році – першу в імперії жіночу торговельну школу. Будинок Київського театру оперети збудований Терещенком та іншими філантропами для Троїцького народного будинку. Там були створені бібліотека, читальний зал, проходили театральні вистави. У 1917 році тут відкрито перший в Україні стаціонарний театр М. Садовського. У 1904 році за активної підтримки братів Терещенків у Києві відкрито перший Публічний художньо-промисловий музей. Основу його колекції становили подаровані Миколою Артемійовичем портрети українських гетьманів [73, с. 119]. Платон Симиренко мав дружні стосунки з Тарасом Шевченком. У 1860 році він допоміг видати останнє прижиттєве видання «Кобзаря», на 1 тисячу рублів викупивши більшу частину накладу (близько 1 тисячі примірників) та безкоштовно розповсюдивши книги поміж працівниками цукрових заводів і селянами Київської губернії. Також він

допоміг видати Шевченків «Буквар» для заводських шкіл [32, с. 556]. Можна навести приклади меценатства і інших підприємців, зокрема І. Г. Харитоненко у 1879 р. пожертвував для студентів Харківського університету для будівництва житла і потреб студентства 100 тис. крб. Лазар Бродський, який проживав в Одесі, у 1885 р. пожертвував 30 тис. крб. на відкриття у Золотоноші Київської губернії повної класичної гімназії і 1 тис. крб. на інвентар для фізичного кабінету. А його батько, Ізраїль Маркович, утримував на свої заощадження в Золотоноші єврейську лікарню [56, с. 34].

Таким чином, українські підприємці в другій половині XIX – початку XX століття мали значний вплив на розвиток цукрової промисловості України. Завдяки своїй підприємницькій діяльності роди Харитоненків, Терещенків, Яхненків, Симиренків та Бродських змогли створити чисельні цукрові підприємства і організувати успішне виробництво цукрових продуктів, яке забезпечувало потреби внутрішнього ринку. Окрім цього, вони активно займались меценатством і жертвували кошти на створення шкіл, лікарень, культурних закладів тощо.

3.2. Робітники цукрових підприємств: умови праці та побут

До реформи 1861 року основу робочої сили складали кріпаки, яких поміщики направляли на роботи. На заводах працювали цілими родинами - чоловік, дружина і навіть діти-підлітки. Така практика була особливо поширена на поміщицьких підприємствах Чернігівської та Полтавської губерній. Специфіка найму суттєво відрізнялася залежно від форми власності підприємства. На поміщицьких заводах домінувала підневільна праця, тоді як комерційні підприємства Київської губернії вже в дореформений період активно залучали вільнонайманих робітників. В цей час праця на цукрових заводах була важкою та малооплачуваною. Нестеренко О.О. приводить приклади того, що робітник цукрового заводу в місті Шепетівці Волинської губернії отримував на місяць 4 крб. 50 коп., працюючи при цьому без

вихідних. Селянин, який працював на Якушинецькому цукровому заводі, отримав завдаток в розмірі 4 крб. сріблом, проте через чотири дні роботи захворів і був побитий наглядачем цукроварні. Частими були нещасні випадки [58, с. 340-341].

Скасування кріпацтва в Російській імперії призвело до формування нового класу – пролетаріату, тобто люди, які не мали своєї власності й продавали свою робочу силу. Формування пролетарських мас в Україні розпочалось з 1840-х років. Протягом другої половини XIX століття, внаслідок розвитку капіталістичних відносин, вдосконалення технічного обладнання та створення нових фабрично-заводських підприємств кількість робітництва збільшилось.

Якщо взяти склад саме цукрової промисловості, то тут картина виходить інакше. В цій галузі спостерігається довгі проміжки спаду кількості залучених робітників. З 1860 і по 1865 рр. кількість робітників зменшилась з 77,5 тис. осіб до 69 тис. осіб. Це відбулось внаслідок проведення селянської реформи та початку концентрації виробництва. Тільки в періоду за 1867-68 рр. кількість робітників перевищила передреформний період і становила 82,3 тис. осіб. З наступної кампанії вона знов зменшилася. Це було пов'язане з тим, що парові цукроварні витіснили вогневі, була вдосконалена технічна база цукроварень і організація виробництва. У 70-х рр. кількість робітників збільшується. Тільки за кампанію 1876-77 рр. вона перевищувала передреформний показник і становила 81,2 тис. осіб. Протягом 80-х і 90-х рр. спостерігається спад кількості робітників-цукроварів. Станом на 1881-82 рр. кількість робітників, які працювали на цукроварнях становила 64,618 тис. осіб (50,939 тис. чоловіків; 9,104 тис. жінок та 4,575 підлітків до 15 років), а у 1894-95 рр. - 59,193 тис. осіб (52,431 тис. чоловіків; 6,511 тис. жінок та 251 підлітків до 15 років) [23, с. 6-7].

Тривалість та стан праці на цукрових заводах були різними в залежності від заводів та регіонів. Заводи, як правило, працювали в дві зміни, по 12 год. кожна, з 12 хвил. перервою. На окремих цукрових підприємствах

Київської губернії правилами внутрішнього порядку працюючі з денної зміни повинні були залишатися на нічну і, навпаки, та ще, на 6 годин, коли була потреба. На Черкаському цукрорафінадному заводі денні роботи починалися о 4-й годині ранку, закінчувалися о 6-й годині вечора, з перервою на сніданок півгодини і на обід – годину. Тривалість чистої праці – 12,5 годин. А на заводах Кальницьких – 14,5 год [43, с. 54].

У Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга, що у Охтирському повіті на Харківщині, на початку XX ст. на 1 дес. ріллі пересічно витрачалось 73,0 робочих днів на рік. Така кількість днів становила мінімум, який потрібен для виконання всіх необхідних сільськогосподарських робіт в маєтку в перерахунку на 1 дес. ріллі. Відомо, що за станом на 1917 р. цукрові заводи лівобережних губерній мали 309,6 тис. дес. орних угідь. Отже, для їх обробітку потрібно було щороку мінімум 22 млн. 600 тис. робочих днів, або 75 тис. робітників, вважаючи, що в цілому вони працювали по 300 днів на рік. Звичайно, робочих днів було менше, але в господарствах було чимало робіт, які доводилося виконувати і у неділю та святкові дні, тому ми беремо огульно 300 днів [60, с. 59-60].

Заробітна плата робітників була надзвичайно низька. Так, середня заробітна плата для робітників-чорноробів цукрових заводів на заводському утриманні становила 6-7 рублів, а для напівробітників (діти та підлітки) – 3-5 рублів за 30 робочих днів. Якщо припустити, що робітники не могли працювати щоденно, то зарплата була ще меншою. Кваліфіковані робітники, до яких належали майстрові, машиністи і апаратники, мали значно більшу зарплатню. Щоденний заробіток майстрового складав 1-2 рублі, або 30-60 рублів за 30 робочих днів. З цього приводу, становище майстрових було набагато кращим за чорноробів. Побутові умови робітників були важкими. Найняті сезонні робітники цукрових заводів містилися у перенаселених бараках. Велика скупченість, відсутність належних санітарних умов, якісної питної води та їжі, медичної допомоги ставали причиною хвороб та епідемій [51, с. 253].

Робота на цукрових заводах мала сезонний характер, бо залежала від збирання врожаю цукрових буряків. Активний період роботи припадав на осінньо-зимовий сезон, коли відбувалася переробка цукрового буряку. Наприклад, на території Поділля лише близько 18% робітників працювало постійно. Решта були зайняті на заводі 2-2,5 місяці, а потім розходилися по домівках. На заводах залишалися лише кваліфіковані робітники. В середньому на цукроварню припадало лише 83 постійних робітників. Частина цих постійних високооплачуваних робітників перетворилася в робітничу аристократію, на яку спиралися цукрозаводчики [24, с. 59].

Також, можна звернути увагу на те, що значний відсоток робітників на цукрових заводах становили жінки та підлітки. Їхня праця оцінювалася значно менше за працю чоловіків і тому отримували набагато меншу заробітну платню, хоча і працювали на рівних умовах. Жінок та неповнолітніх залучали на різні види роботи. Загалом жіночу працю використовували для прибирання. В Київській губернії, на Цибулевському цукровому заводі, Цибулевського Товариства, Липовецького повіту за усними угодами працювало у 2 зміни 18 жінок, які мили підлогу і отримували за роботу по 5-6 крб. на місяць. 60 неповнолітніх працювали у розливних за 5-8 крб. на місяць [38, с. 250]. Проте після прийняття чисельних законів на початку 80-х рр., які обмежували працю підлітків, їхня кількість на заводах значно зменшилася.

Великі зарплати на заводах мали директори правлінь із великих акціонерів, директори-розпорядники, управителі та різні майстри. Так, директор Червінського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру, хімік – 1 тис. руб., бухгалтер – 1 284 руб. Завідуючі Смілянського маєтку графів Бобринських, окрім зарплати, отримували певний відсоток із чистого прибутку маєтку або заводу, а інші службовці, крім зарплати, також отримували винагороду. Механік Михайлівського заводу Терещенків у 1897 – 1898 рр. одержував 2040 руб., 150 руб. нагородних і 12 пудів рафінаду на рік. Дрібніші службовці, такі, як

прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували менші зарплати. Так, писарі Михайлівського цукрового заводу мали 240 руб. на рік [39, с. 221].

Виробничий процес на цукрових заводах був досить складним і небезпечним. Робота з гарячою парою, хімічними речовинами та складними механізмами вимагала особливої уваги до техніки безпеки. За даними фабричної інспекції, на цукрових заводах українських губерній у 1880-х роках щорічно траплялося кілька десятків серйозних нещасних випадків. Особливо небезпечною була робота біля дифузійних апаратів та вакуум-установок. Часто траплялися опіки гарячою парою, травми від рухомих механізмів. При цьому система компенсацій за виробничі травми була недосконалою. Лише на деяких великих підприємствах існувало страхування робітників від нещасних випадків.

На великих підприємствах, особливо після реформи 1861 року, почали з'являтися спеціальні робітничі селища або казарми. На Смілянському цукровому заводі графа Бобринського для робітників було збудовано кілька десятків будинків, кожен з яких мав невелику присадибну ділянку. Це дозволяло працівникам частково забезпечувати себе продуктами харчування. На деяких підприємствах існувала розвинена соціальна інфраструктура. На Смілянському заводі діяла лікарня на 50 ліжок, школа для дітей робітників, церква. При заводі працювала крамниця, де можна було придбати товари першої необхідності за пільговими цінами. Проте такі умови були скоріше винятком, ніж правилом. На більшості невеликих підприємств робітники жили у власних хатах у навколишніх селах або винаймали житло.

На більшості заводів існували їдальні, де можна було отримати гарячий обід. Вартість харчування часто вираховувалася із заробітної плати. Типовий обід складався з борщу або супу та каші з салом. У піст меню коригувалося відповідно до релігійних вимог. Медичне обслуговування на більшості підприємств було організовано досить примітивно. Лише великі заводи мали власні лікарні. Наприклад, на заводі Бродського в Київській губернії діяла

лікарня на 25 ліжок з постійним лікарем та двома фельдшерами. На менших підприємствах обмежувалися наявністю фельдшерського пункту.

На деяких цукроварнях існували системи страхування та надання пенсій. Наприклад, на всіх цукроварнях Браніцької робітників страхували на випадок смерті й каліцтва у 1500 разів проти їхнього поденного заробітку. Така форма страхування у приватних товариствах була цілком доцільна, вона забезпечувала інтереси робітників. Беручи на увагу низький рівень зарплати цукровиків, можна тільки сказати, що 1000, ба навіть 1500-кратні страхування від денного заробітку були не достатні. На деяких цукроварнях забезпечення робітників від нещасних випадків мало примітивний характер. На Ходорівській цукроварні був так званий пенсійний капітал, що дорівнював 4000 крб. З цього капіталу видавалися різні допомоги робітникам. На Яроповичській цукроварні був пенсійний капітал близько 7000 крб., що створювався від відрахування певного відсотку зиску цукроварні. З відсотків цього капіталу одержували допомогу робітники, що постраждали на цукроварні, по 4 крб. на місяць пожитєво. Таких пенсіонерів було шість чоловіка, інші одержували допомогу 50-100 крб. одноразово [23, с. 49-50].

Масовим явищем на цукроварнях були штрафи: за кожний пропущений день вираховували половинну заробітку, за запізнення на 5 хвилин, відповідно, четверту частину, за невиконання робіт, не вказаних у договорі, одного карбованця, за необережне ставлення до заводського майна – від одного до 2 крб. Штрафували також за несвоєчасне прибуття на роботу в призначений заводом строк, за заміну іншим працівником без згоди адміністрації, за непослух, грубість, пияцтво, погану якість роботи. Розмір суми, що вираховувалася на різних заводах, був неоднаковим. Отак, за крадіжку цукру штраф становив: на Смілянському заводі від 20 коп. до одного карбованця, на підприємствах Дідовщинського товариства Сквирського повіту – до 5 крб; у фірмі Яхненків-Симеренків на винного

накладалося поліцейське або судове стягнення, звільнення з роботи, а зароблені гроші повністю вираховувалися [43, с. 54-55].

Часто на цукрових заводах робітники організовували страйки. Причини цього були різними: погані умови праці, низька заробітна платня, погане ставлення до робітників тощо. Наприклад, у листопаді 1880 року 200 робітників організували страйк на Цибулівській цукроварні (Київська губернія). Причинами цього стали: нещасний випадок на виробництві, внаслідок чого загинула одна особа, жахливі умови проживання в казармах та відсутності бані, жорстке ставлення адміністрації до робітників. Страйкарі вимагали отримати прохідні (дозвіл), аби дістатися Києва. Адміністрація прагнула встановити певний компроміс з робітниками, але цього не вийшло. Згодом вони отримали свої прохідні і покинули завод, а адміністрація найняла нових робітників [23, с. 77-78].

У жовтні 1884 року відбувся страйк на Томашпольському цукровому заводі (Подільська губернія). 417 робітників припинили роботу і пішли з заводу, через два випадки, коли робітники отримували опіки, внаслідок роботи з дифузорами. Згодом робітники повернулись і висунули свої вимоги: збільшити кількість робітників, яке було раніше, сплатити кожному по 3 рублі і зарахувати їм в робочі дні час з 1 по 8 вересня, хоча вони прибули на підприємство 4,5 та 6 вересня, коли завод ще не працював. Подільський губернатор не вважав винувати керівництво заводу. Він стверджував, що нещасні випадки, сталися через необачну роботу з обладнанням, а страйкарі скористалися цим, аби підвищити свій заробіток. Проте, завод тільки розпочинав свою роботу і адміністрація була змушена піти на поступки і прийняти вимоги робітників, після чого робота на заводі відновилася. Після цього губернатор призначив на завод двох представників поліції, для забезпечення порядку на підприємстві [23, с. 74-76].

Отже, у другій половині XIX - на початку XX століття відбулися зміни серед учасників процесу цукроваріння в Україні. Важливу роль в цьому зіграли реформи 1861 р., внаслідок яких почали формуватися нові соціальні

групи підприємців та найманих робітників. В цей час постали нові торгові фірми цукрозаводчиків – Терещенків, Харитоненків, Бродських тощо. Продовжували свою діяльність Яхненки та Смиренки. Вони засновували нові цукрові заводи та брали в оренду чисельні землі, де вирощувалися буряки. Також, вони були відомими меценатами і на їх кошти будувались лікарні, школи та ін. Важливе значення у виробництві цукру мали робітники. Їхня кількість постійно змінювалась. Умови праці та розміри заробітної платні не завжди задовольняли їхні потреби, тому робітники часто організовували страйки. Незважаючи на це, деякі підприємці намагалися створювати гарні умови праці для робітників. Тобто становище на цукрових заводах відрізнялася і залежала від відносин між адміністрацією заводу та робітництвом.

ВИСНОВКИ

Розвиток цукрової промисловості в Україні в XIX столітті став важливим етапом індустріалізації та економічної трансформації регіону, що відзначався не лише зростанням виробничих потужностей, але й формуванням специфічних регіональних особливостей. Цей процес був зумовлений комплексом природних, економічних та соціальних чинників, які взаємодіяли між собою, створюючи сприятливі умови для розвитку галузі.

Перші спроби цукроваріння в Україні, які мали експериментальний характер, поступово переросли в масове виробництво, особливо після континентальної блокади, що обмежила постачання тростинного цукру. Ця ситуація створила сприятливі умови для розвитку місцевого виробництва, оскільки підприємці почали активно інвестувати в цукрову промисловість, використовуючи кріпосну працю для зниження собівартості продукції та підвищення рентабельності. Важливу роль у становленні галузі відіграли підприємці, які, завдяки своїй підприємницькій активності та інноваційним підходам, змогли адаптуватися до нових умов ринку. Природно-кліматичні умови стали основою для вирощування цукрових буряків, що, в свою чергу, забезпечувало цукроварні сировиною. Наявність значних земельних ресурсів у власності великих землевласників також відіграла ключову роль у становленні цукрової промисловості, оскільки це дозволяло знижувати витрати на сировину та забезпечувати стабільність виробництва.

Технічне удосконалення виробництва, яке відбувалося в середині XIX століття, призвело до появи механізованих заводів, що суттєво підвищило ефективність виробництва. Впровадження нових технологій, таких як дифузійний метод добування цукру, парові машини та автоматизовані системи, дозволило значно знизити витрати на виробництво та підвищити якість продукції. Географічна концентрація цукрових заводів в Україні, зокрема в Київській, Подільській та Волинській губерніях, свідчить про тісний зв'язок між природними умовами та розвитком промисловості. На

Лівобережжі також формувались великі підприємства з виробництва цукру та рафінаду. Ці регіони стали основними центрами цукроваріння, де зосереджувалися найбільші виробничі потужності.

У другій половині XIX - на початку XX століття цукрова промисловість України переживала період активної модернізації, що супроводжувалося значними капіталовкладеннями та впровадженням нових технологій. Це дозволило українським цукровим заводам досягти високого технічного рівня, що забезпечило їх конкурентоспроможність на світовому ринку. Впровадження нових методів виробництва, покращення технологічних процесів та підвищення кваліфікації робітників стали важливими аспектами цього розвитку. Внаслідок цього, України стала основним виробником цукрової продукції в Російській імперії. Саме українські цукроварні забезпечували внутрішні та зовнішні ринки високоякісною продукцією.

Політика імперського уряду зосереджувалась на ідеях державного регулювання та протекціонізму. Різні дії уряду були спрямовані на заохочення підприємців до експорту цукрової продукції, за що власникам повертали суму виплачуваного акцизу. В період економічних криз уряд надавав підприємцям вигідні кредити для подальшого функціонування заводів. Уряди самостійної України на початку XX століття в умовах кризи та ведення бойових дій намагалися встановити державний контроль над цукровою промисловістю, аби вдало регулювати виробництво. З цього приводу була створена державна монополія на цукор і уряди активно виділяли кошти на фінансування цукрових підприємств.

Цукрова промисловість стала основою для формування нових соціальних класів, зокрема буржуазії, яка активно впливала на політичні та економічні процеси в країні. Власники цукрових заводів, завдяки своїм фінансовим можливостям, почали відігравати важливу роль у місцевій політиці, що сприяло зміцненню їхнього впливу на суспільство. Підприємці активно впроваджували нові технології, що дозволяло їм конкурувати на

європейських ринках. Династії, такі як Терещенки, Симиренки, Яхненки, Бродські та Харитоненки, не лише розвивали виробництво, але й займалися меценатством, підтримуючи розвиток культури та соціальної інфраструктури. Водночас, зростання цукрової промисловості призвело до збільшення чисельності робітничого класу, що, в свою чергу, викликало потребу в покращенні умов праці та соціального забезпечення.

Таким чином, цукрова промисловість в Україні в XIX столітті стала не лише економічним, але й соціальним феноменом, що вплинув на всі сфери життя суспільства. Вона сприяла формуванню нових соціальних відносин, розвитку інфраструктури, а також стала важливим чинником у процесах індустріалізації та модернізації українських земель. Цей період залишив глибокий слід в історії України, заклавши основи для подальшого розвитку промисловості та соціально-економічних відносин у XX столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Александр II. Манифест «О всемилостивом даровании крестьянским людям прав состояния свободных сельских обывателей» // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Второе собрание. — Т. XXXVI, 1861. № 36650. — С. 128–134.
2. Александр II. «О возвишении акциза на сахарный песок туземного приготовления» // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Второе собрание. — Т. XLII, 1867. № 44709. — С. 907–908.
3. Александр II. «О возвишении возврата акциза за вывозимый за границу туземный сахар» // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Второе собрание. — Т. LI, 1876. № 56478. — С. 369.
4. Александр II. «О возвишении, с 4 августа 1870 года, акциза с туземного сахарного песка» // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Второе собрание. — Т. XLV, 1870. № 48145. — С. 262–263.
5. Пакульський Н. А. Карта сахарних заводів Малоросійської губернії. 1897.
6. Висока Директорія №20, Збільшення цін на цукор. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Том 1 - 688 с.
7. Відомості про завод цукрового буряку с. Трощин, Канівського повіту, Київської губернії. *Державний архів Київської області*, Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1795. Арк. 5.
8. Відомості про завод цукрового буряку с. Трощин, Канівського повіту, Київської губернії. *Державний архів Київської області*, Ф. 804. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 23.

9. Журнал засідання Ради Міністрів Української Держави №4, 8 травня 1918 р. Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. - К.: Темпора, 2015. - XVIII + 790 с.
10. Журнал засідання Ради Міністрів №75, 28 серпня 1918 р. Українська Держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. - К.: Темпора, 2015. - XVIII + 790 с.
11. Журнал засідання Ради Народних Міністрів № 50, 30 червня 1920р. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Том 2 — 744 с.
12. Журнал засідання Ради Народних Міністрів № 89, 12 серпня 1920 р. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Том 2 — 744 с.
13. Звернення до селян-повстанців №228, 24 січня 1919 р. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. — Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.— К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Том 2 — 744 с.
14. Николай I. «Височайше утвержденный устав об акцизе с свеклосахарного производства» // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Второе собрание. — Т. XXIII, 1848. № 22024. — С. 141–150.
15. Протокол засідання Генерального секретаріату № 12, 16 грудня 1917 р. Українська Центральна Рада [Текст] : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К. : Наук. думка, 1996 . - Т. 2 :

- 10 грудня 1917р. - 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. - [Б. м.] : [б.в.], 1997. - 422 с.
- 16.Протокол засідання Генерального секретаріату № 231, 30 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада [Текст] : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К. : Наук. думка, 1996 . - Т. 1 : 4 березня- 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. - К. : [б.в.], 1996. - 589 с. том 1
- 17.Протокол засідання Генерального секретаріату № 237, 4 грудня 1917 р. Українська Центральна Рада [Текст] : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К. : Наук. думка, 1996 . - Т. 1 : 4 березня- 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. - К. : [б.в.], 1996. - 589 с.
- 18.Статистический ежегодник России. 1915 г. (год двенадцатый). IX-й раздел. Фабрично-заводская промышленность. — Петроград: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1916. — 23 с.
- 19.Статистический сборник за 1913–1917 гг.. — М.: Центральное статистическое управление, 1921. — Труды ЦСУ, т. VII, вып. 1. — 275 с.

Наукова література

- 20.Богатчук С. С. Цукрові заводи Подільської губернії в ХІХ ст. *«Актуальні питання у сучасній науці, Серія «Історія та археологія»: журнал. № 3(33), 2025. С. 1040-1061*
- 21.Буравченко Р. В. Еволюція розвитку технічного обладнання і технології виробництва цукроварень на території України під час переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва (сер. ХІХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, випуск 45, том 1. 2016, С. 92-97*

- 22.Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Т. 1, Вип. 1. Київ: Друкарня Української академії наук, 1928. 270 с.
- 23.Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Т. 3, вип. 1. Київ: Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1931. 280 с.
- 24.Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ - початку ХХ століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІІ. Збірник наукових праць*. Вінниця. 2000. С. 56-70
- 25.Горобець Е. А. Особливості державного регулювання виробництва та торгівлі цукром у другій половині ХІХ століття в Російській імперії. *Розвиток митної справи Російської Федерації: далекосхідний вектор*. № 3. 2022. С. 32–38.
- 26.Гусс К. С. Торговий дім «Яхненки і Симиренко»: від виникнення до занепаду (до постановки питання). *Історичні записки: Збірник наукових праць. Випуск 10 (спеціальний)*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. С. 42-45
- 27.Джаман, М. О., Єрмаков, В. В. Регіональний промисловий розвиток у період формування капіталізму. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*, Випуск 19, № 4, 2013. С. 14-27
- 28.Довжук І. В. До питання про розвиток цукрової промисловості Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. *Науковий часопис Національного Педагогічного Університету ім. М.П. Драгоманова: До 170-річного ювілею. Серія 6: Історичні науки. Випуск 3*, Київ: НПУ, 2006. С. 119-123
- 29.Довжук І. В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету ЗНУ, випуск 19*. 2005. С. 100-103

30. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Ніка-Центр Т. 1., 2011. 696 с.
31. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Ніка-Центр, Т. 2., 2011. 608 с.
32. Енциклопедія історії України : [у 10 т.], редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - Київ : Наук. думка, 2003. Т. 9 : Прил – С . Київ. 2012. 929 с.
33. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я, Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. 784 с.
34. Зародження бурякоцукрової промисловості в Україні. Перша цукроварня. *УкрЦукор, Національна асоціація цукровиків України.* URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/zarodzenna-burakocukrovoi-promislovosti-v-ukraini-persa-cukrovarna>
35. Іванченко Л. А. Внесок В. В. Кочубея (1829-1878) у розвиток цукроваріння в Чернігівській губернії. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, м. Київ, 19 травня 2017 р., голова редакції В. А. Вергунов.* Київ. 2017. С. 86-87.
36. Історичні нариси з розвитку техніки в Україні: колективна монографія, за заг. ред. Гріффена Л. О.; К.: Талком, 2023. 440 с.

37. Історія КПІ ім.Ігоря Сікорського. Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського". URL: <https://kpi.ua/almamater>
38. Казьмирчук М. Г. Захист робітниками соціальних інтересів на заводах Київської губернії наприкінці XIX–початку XX ст. *Сіверщина в історії України*, 2010. С. 250-253
39. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); дис. ... док. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький. 2012. 330 с.
40. Карпенко В. В. Склад і зміст родинного фонду Симиренків: його наукове і практичне значення. *Історичний архів. Наукові студії*, №7. 2011. С. 97-102
41. Коваленко С. Д. Буряківництво на українських землях у XIX – на початку XX ст. для потреб становлення та розвитку галузевого дослідництва. *Історія науки і біографістика* № 4. 2018. С. 133-154
42. Крижева Т. Парафіївський цукрозавод: від флагмана до руїни. URL: <https://suspilne.media/chernihiv/83958-parafiiivskij-curkozavod-vid-flagmana-do-ruini/>
43. Куниця З. М. Становище та умови праці робітників цукроварень України другої половини XIX ст. *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”*, Випуск 212. 2011. С. 53-57
44. Куцик Р. Розвиток цукрової промисловості на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, Випуск 30*. 2012. С. 58-64
45. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.; Інститут історії України НАН України, 1999. 266 с.
46. Лазоренко Ю. І. Незабутні Симиренки. *Садівництво. Вип. 67*. 2013. С. 229-240.

- 47.Левицька Н. М., Коцюбанська О. О. Історія Смілянських технічних класів як одна з сходинок розбудови вищої технічної освіти на теренах України. *Гілея: науковий вісник. Випуск 81*. Київ, 2014. С. 65-69.
- 48.Лисенко А. І. Цукрові заводи Черкащини (XIX — поч. XX ст.), *Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції «Інтеграційні та інноваційні напрями розвитку харчової індустрії». Том I. вид. ФОП Гордієнко Є.І., Черкаси, 2017. С. 91-93*
- 49.Мазур О. О. Становлення селекції та насінництва цукрових буряків в Україні (друга половина XIX–початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання, №7*. 2014, С. 268-270
- 50.Малий словник історії України, [В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ: Либідь, 1997. 463 с.
- 51.Мартинчук С. Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, № 27*. 2016. С. 250-256.
- 52.Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. *Український історичний журнал. № 2 (117)*. 1970. С. 25-35
- 53.Москалюк М. М. З історії науково-технічного прогресу у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX–на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, № 2 (3)*. 2016. С. 124-127
- 54.Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX — на початку XX століття. *Український історичний журнал. № 2*. 2008. С. 75–85
- 55.Москалюк М. М. Роль вищих навчальних закладів у підготовці кадрів для промисловості України у другій половині XIX–на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Том I, Випуск 1*. 2018. С. 121-126.

56. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, випуск XXXIX*. 2014. С. 31-36
57. Москалюк М. М. Цукрова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Вип. 1. Ч. 2. За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 3-9
58. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні Ч. 1. Ремесло і мануфактура. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
59. Олабоді О. В. Цукрова промисловість: традиції та інновації. Вітчизняний та світовий досвід: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Національний університет харчових технологій, Науково-технічна бібліотека. Київ, 2018. 92 с.
60. Олянич В. В. Становище робітників цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (історичний аспект). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки», № 1*. 2019. С. 55-65
61. Олянська С. П., Грабовська О. В., Чагайда А. О. Нарис з історії розвитку цукрової промисловості України і створення навчального закладу для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва. *Цукор України, Випуск 4*. 2014. С. 17-23
62. Пилипенко О. Є. Видатні українські підприємці XIX-початку XX ст. *Київська старовина №3 (387)*. 2009. С. 50-62
63. Плевако О. А. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні (До питання, коли побудовано перші цукроварні). *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*, 1927. С. 1001-1031

64. Покидченко Л. А. Іван Харитоненко – засновник династії цукро заводчиків. *Архіви України. № 1. 2013. С. 127-145.*
65. Синявська Л. І. Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917-1919 рр.). *Чорноморський літопис: Науковий журнал, Випуск 5. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 36-39*
66. Терещенко О. В. Розвиток цукрової галузі на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні у другій половині XIX–на початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Історичний альманах: збірник наукових праць студентів історико-юридичного факультету за редакцією Є. М. Страшко. Випуск 9. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 37-43*
67. Тютюнник Ю. Г. Виникнення бурякового цукроваріння в Україні. Перші цукроварні. *Історія галузей та підприємств. Дослідження з історії техніки, Випуск 23. 2016. С. 61-71*
68. Тютюнник Ю. Г. До питання про перший цукровий завод в Україні. *Пам'ятки науки і техніки. Питання історії науки і техніки №1. 2015. С. 76-80*
69. Тютюнник Ю. Г. Перші українські цукроварні. *Цукор України, Випуск 6-7. 2015, С. 11-15*
70. Цукрова імперія братів Бродських. URL: <https://www.interesniy.kiev.ua/tsukrova-imperiya-brativ-brodskih/>
71. «Цукрова імперія» Терещенків, *УкрЦукор Національна асоціація цукровиків України.* URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/cukrova-imperia-teresenkiv>
72. Штангєєва Н. І., Лагода В. А., Чагайда А. О. Кафедрі технології цукристих речовин 100 років: історія створення, розвиток, перспективи. *Наукові праці УДУХТ. № 7. 2000. С. 12-26*
73. Щербина С. І., Красюк В. Л. Меценатство українських підприємців Наддніпрянщини XIX – початку XX століття (на прикладі родини Терещенків). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки, Том 31 (70) № 4. 2020. С. 116-120*

74. Юрченко Д. Ю. Роль династії Харитоненків в цукровій галузі Російської імперії другої половини XIX – початок XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* Вип. 18. 2010. С. 67-71.